

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ**

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

FƏNN: «Hüquq nəzəriyyəsi-1»

Mühazirə

Mövzu № 6. «Dövlətin formalarının hüquqi təsnifatı».

BAKI - 2015

Mövzu. «Dövlətin formalarının hüquqi təsnifatı».

Giriş.

1. Dövlətin idarəçilik formaları:

a) monarxiya

b) respublika.

2. Dövlətin quruluşca formaları.

3. Dövlət rejimi formaları.

Nəticə.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. «Devletin genel teorisi» Kemal Gözler. Dərs vəsaiti 420 səh. İstanbul 2004.
2. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» V. N. Xropanyuk. Dərs vəsaiti 174 səh. Bakı 1995.
3. «Teoriə qosudarstva i prava» V.V. Lazarev. Dərslük 511 səh. Moskva 2001.
4. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» Polis Akademiyası. Dərs vəsaiti 371 səh. Bakı 2007.
5. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» I hissə İlqar Məmmədov. Dərs vəsaiti 624 səh. Bakı 2005.
6. «Konstitusiya hüququ» Ziyafət Əsgərov. Dərs vəsaiti 632 səh. Bakı 2002.

GİRİŞ

Mövzuya girməmiş əvvəlcə bu suallara cavab verək: dövlət nədir? Dövlətsiz cəmiyyət ola bilər? Əgər bu mümkündürsə, bəs necə ola bilər? Bəs görəsən, dövlətə ehtiyac varmı, əgər varsa, bunun səbəbləri nədədir?

Bu suallara cavab verməmişdən əvvəl, gəlin, bir sıra mütəfəkkirlərin dövlət haqqındakı fikirlərinə baxaq.

Aristotel demişdir:

«Dövlət – insanların bütün əqli və mənəvi maraqlarının cəmi hesab olunur».

Siserona görə isə:

«Dövlət - hüququn ümumi əsasları və ümumi fayda ilə birləşmiş insanların ittifaqıdır».

Qumploviçə görə də ki:

«Dövlət – müəyyən hüquq qaydasının mühafizəsi üçün təyin olunmuş hakimiyyətin təbii yaranmış təşkilatıdır».

Yuxarıdakı və daha bir çox mütəfəkkirlərin fikirlərinə baxsaq, görərik ki, dövlətin yaranma səbəblərindən ən ağlabatanı onun ehtiyacdən, zərurətdən yaranmasıdır. Bunun üçün də təbii olaraq, onun əlində müəyyən güc strukturu olmalıdır ki, müəyyən ərazi daxilində o, öz sözünü deyə bilsin. Bir sözlə dövlət öz hakimiyyətini əhatəsi altındakı bütün əraziyə, onun əhalisinə şamil edir, bunun üçün özünəməxsus idarəetmə aparatı var, ərazi daxilində hamıya məcburi göstərişlər verir və mütləq suverenliyə malikdir.

Bəs bütün dövlət formaları eynidirmi? Xeyr.

Tarixdə və həmçinin müasir dövrümüzdə müxtəlif dövlət formaları mövcuddur.

- İdarəçilik formasına respublika və monarxiyanı;

- Quruluş baxımından unitar, federativ və konfederativ dövlətləri;

- Rejim formasına görə isə demokratik və antidemokratik dövlətləri misal göstərə bilərik.

Bunların hər biri mövzu daxilində olduqca ətraflı surətdə izah edilmişdir. Onu da bilmək lazımdır ki, bunlar hər biri müxtəlif anlayışlardır. Elə ki, dövlət demokratik monarxiya formasında da ola bilər, antidemokratik respublika formasında da, yəni ki, dövlətin nə siyasi rejimi onun quruluşunu müəyyən edir, nə də əksinə.

Mövzuya keçməzdən əvvəl onu qeyd etmək olar ki, demokratiya rejimi hal-hazırda dünyada bir ideal kimi göstərilə də bu belə deyil. Demokratiya bəzilərinə görə də «bir nəfərin hüququ, digərinin hüququna toxunduqda pozulur» prinsipini əks etdirir. Halbuki, onun özünün bir çox prinsipləri sırf müəyyən kütlənin hüquq və azadlıqlarını pozur və bu rəsmən tam demokratik sayılır. Deməli, heç demokratiya rejimi ideal deyil. İdeal rejim hal-hazırda dünyanın heç bir yerində yoxdur. Çünki yer üzündə ideal bəşəriyyət də yoxdur. Bu isə utopiyadan başqa bir şey deyildir.

SUAL 1. Dövlətin idarəçilik formaları.

Monarxiya və respublika arasında necə və hansı ölçülərlə fərq qoyulacağı mövzusu mübahisəlidir. Bu mövzuda müxtəlif kriteriyalar tövsiyə olunmuşdur. Biz bu mübahisəli mövzuya girmədən respublika və monarxiyanı bir-birindən ayırmaq üçün Leon Düqi tərəfindən tövsiyə olunan ölçüləri qəbul etdiyimizi deyək. Bu ölçü, dövlət başçısının vəzifəyə təyin olunma üsuludur. Düqiyə görə, əgər dövlət başçısı dövlət başçılığına vərəsəlik (varislik) üsulu ilə gəliрсə monarxiya, yox əgər başqa bir üsulla gəliрсə respublika vardır. Bu mövzuda Düqi eynilə yazır:

«Dövlət başçısı irsi olduğu vaxt hökumət monarxiyadır, irsi olmadıqda isə respublikadır. Həqiqətən də, monarxiya ilə respublika arasında bundan başqa mümkün bir fərq görə bilmirəm: monarxiya içində irsi bir dövlət başçısının olduğu, respublika isə içində dövlət başçısının olmadığı və ya dövlət başçısının irsi olmadığı bir hökumət formasıdır».

Göründüyü kimi Düqinin fikrincə monarxiya və respublika bir-birinin ziddi olaraq qeyd olunmuşdur. Bir dövlətdə dövlət başçısı vəzifəsi varislik yolu ilə keçirsə, o dövlət monarxiyadır. Monarxiya olmayan hər dövlət isə respublikadır. Dövlət başçısının seçki ilə hakimiyyətə gəlməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Leon Düqi bu mövzuda çox açıqca qeyd edir ki, hökumət istər bir nəfərə verilsin, istər bir kütləyə verilsin, vərəsəlik yoxdursa, sözügedən dövlət bir respublikadır.

Rejimin demokratikliyi monarxiya və ya respublikanın tərifində bir amil deyil, aşağıda nümunələri ilə göstərəcəyimiz kimi bir monarxiya anti-demokratik ola biləcəyi kimi demokratik də ola bilər. Eyni şəkildə bir respublika, demokratik ola biləcəyi kimi anti-demokratik də ola bilər.

Dövlətin rəsmi adı vacib deyildir. – Həmçinin qeyd edək ki, dövlətin rəsmi adının «respublika» və ya «krallıq» olmasının bizə görə əhəmiyyəti yoxdur. Adı rəsmi olaraq krallıq olmaqla birlikdə dövlət başçılığının irsi olaraq keçmədiyi bir dövlət krallıq deyil. Eyni şəkildə dövlət başçısının adı rəsmi olaraq «kral» və ya «prins» olsa da, bu kral və ya prins irsi olaraq dövlət başçısı olmayıbsa, konstitusiyaya hüququ baxımından kral deyildir.

Məsələn, Andoranın rəsmi adı «Andorra Krallığı»dır. Üstəlik bu krallıqda 1993 Andorra Konstitusiyasına görə (m.43-49) iki nəfər prins vardır. Bunlardan biri Fransa prezidenti Jak Şirak, digəri isə La Send'Urgel Rahibliyidir. Prinslər tutduqları vəzifələrə görə təyin olunmaqdadırlar. Dolayı olaraq, Andorada dövlət başçılığı irsi keçmir. O halda bizə görə Andorra monarxiya deyildir.

Ömürlük seçilən dövlət başçıları.– Bir dövlətdə seçki ilə hakimiyyətə gələn dövlət başçısı ömrünün axırına kimi vəzifədə qala bilər. Məsələn, Roma Krallığında (e.ə. 753- e.ə. 510) krallar, senatın təklifi ilə zadəganlardan əmələ gələn Kuriya Komitəsi tərəfindən seçilirdi. Ancaq seçilən kral ömrünün axırına kimi vəzifədə qalırdı. Dövrümüzdə də Papa Vatikan dövlətində ömrünün axırınadək vəzifədə qalmaqla surətilə Kordinallar Məclisi tərəfindən seçilir, zənnimicə, Roma Krallığını və Vatikanı monarxiya olaraq qəbul etməmək lazımdır. Belə ki, dövlət başçıları (kral və papa) seçki ilə hakimiyyətə gəlirlər, yəni ki, Roma Krallığında kral öldükdə yerinə oğlu yox, eyni şəkildə seçiləcək şəxs kral olardı. Yenə dövrümüzdə Vatikan dövlətində Papa öldükdən sonra yerinə onun ailəsindən biri yox, başqası seçki ilə Papa olur, dolayı olaraq bu cür dövlətləri dövlət başçılığı atadan oğula irsi olaraq keçmədikcə bunları monarxiya hesab etmək olmaz.

Prezidentin yerinə oğlunun prezident olması. Bəzən bir respublikada dövlət başçısı bu və ya digər şəkildə ömürlük vəzifədə qalır, öldükdə də onun yerinə bu və ya digər şəkildə oğlu seçilir. Bu mövzuda Suriyada 1970-ci ildə hakimiyyətə gələn dövlət başçısı Hafiz Əsad 2000-ci ildə öldükdə yerinə referendum yolu ilə oğlu Bəşir Əsad seçilmişdir. Prezidentin yerinə oğlunun prezidentin seçilməsi, birbaşa respublikadan monarxiyaya keçildiyini göstərmir. Elə ki, belə bir vəziyyətdə dövlət başçısının irsi keçməsi yox, seçki ilə keçməsi əsasdır. Başqa bir ifadə ilə dövlət başçısı olan oğul bu vəzifəni vərəsəlik yolu ilə olmamaqda, amma onu seçənlərdən seçki ilə almaqdadır. Bununla birlikdə oğul dövlət başçısı ölməsi halında da onun yerinə də oğul (yəni ilk dövlət başçısının nəvəsi) seçilirsə, artıq belə bir dövləti əməli olaraq (faktiki olaraq) respublika hesab etmək olmaz. Belə bir dövlətdə konstitusiyakı respublikaya aid qaydaların (dövlət başçısının seçki ilə seçilməsi və s.) kağız üzərində qaldığını, bu dövlətin həqiqətdə bir monarxiya olduğunu deyə bilərik.

a) Monarxiya.

Monarxiya sözü fransız dilində olan «monarchic» (ingiliscə – monarchy) sözündədir, Fransız dilində «monarchie» sözü yunan dilində «tək hakim (şef)» mənasında gələn «monos archos» ifadəsindən götürülmüşdür. Dilimizdə monarxiya əvəzinə «hökmdarlıq», «padşahlıq», «şahlıq» kimi müxtəlif terminlər istifadə olunur.

Monarxiyalarda (məsələn: Belçika, Danimarka, Hollandiya, İngiltərə, İspaniya, İsveç, Yaponiya, Lüksemburq, Norveç) dövlət başçısına «kral», «kraliça», «böyük duk», «hakim» kimi adlar verilir. Bunların hamısının əvəzinə «hökmdar» adını vermək olar. Dilimizdə monarxiya qarşılığı hökmdardır. Hökmdar sözü yerinə «kral», «sultan», «padşah», «xəlifə», «xan», «xaqan», «imperator» da deyilir. Tətbiq olunarkən «hökmdar» termini əvəzinə çox vaxt kral termini istifadə olunur. Halbuki, «hökmdar» terminin istifadə olunması, həm «krallara», həm də «hökmdarlıq edən kraliçalara» aid etmək olduğu üçün daha dəqiqdir. Buna baxmayaraq, çox istifadə olunan «kral» terminidir. Biz də burada bu ümumi yanaşmaya uyğun olaraq, monarxiyalarda dövlət başçısını ifadə etmək üçün hökmdar yox, «kral» terminindən istifadə edəcəyik.

Hökmdarın mənsub olduğu ailəyə «xanədan» deyilir. Biz monarchie əvəzinə «monarxiya», monarchie əvəzinə «hökmdar», roi əvəzinə «kral» terminlərindən istifadə edəcəyik.

Tərif. Leon Düqinin yuxarıda qeyd etdiyi kimi, dövlət başçılığının irsi olaraq keçdiyi dövlət forması monarxiyadır.

Hal-hazırda dünyada 44 ədəd monarxiya vardır.

A. Monarxiya növləri.

1. Hakimiyyət hüquqlarının (Səlahiyyətlərinin) məhdudlaşdırılmasına görə monarxiya növləri.

a) Mütləq monarxiya.

Hökmdarın səlahiyyətlərinin qanuni bir məhdudlaşdırma qoyulmadığı monarxiya növüdür. Başqa bir sözlə, bu cür monarxiyada hökmdar bütün hakimiyyəti əlində cəmləşdirir və səlahiyyətləri onun yanında məşvərətçi bir orqan olan parlamentlə məhdudlaşdırılmır. Ancaq mütləq monarxiyanı «despotizm»lə qarışdırmamaq lazımdır. Monteskünün dəqiqliklə vurğuladığı kimi desək, «monarxiya quruluşlu bir dövlət tək bir nəfərin, amma əvvəlcədən qoyulmuş qanunlara görə idarə etdiyi bir dövlətdir. Halbuki despotizmdə, qayda və qanunu olmayan bir nəfər, hər şeyi özünün iradəsi və istəkləri ilə idarə edir.

Dövrümüzdə Avropada mütləq monarxiya qalmamışdır. Mütləq monarxiyadan konstitusiyalı monarxiyaya ilk dəfə İngiltərədə keçilmişdir (1689). Daha sonralar digər Avropa ölkələrində keçilmişdir. Türkiyədə də 1876-cı il Qanuni Əsası ilə konstitusiyalı monarxiyaya keçilmişdir. Ancaq 1878-ci ildə parlament Sultan II Əbdülhəmid tərəfindən tətilə buraxılmışdır. 1908-ci ildə yenidən konstitusiyalı monarxiyaya qayıdılmış, 1909-cu ildə konstitusiya dəyişiklikləri ilə konstitusiyalı monarxiya qüvvətləndirilmişdir. Dövrümüzdə mütləq monarxiyalara (müəyyən bir səviyyədə mülayimləşmə olmaqla birlikdə) Səudiyyə Ərəbistanını, Butan, Bruney Sultanlığı və Sveyzlənd Krallığı nümunə göstərilə bilər.

b) Konstitusiyalı monarxiya.

Fransızların «məhdud monarxiya» (monarchie limite) və ya «konstitusiyalı monarxiya» (monarchie constitutionnelle) dediklərinə bərdə konstitusiyalı monarxiya deyilir. Konstitusiyalı monarxiya hökmdarın səlahiyyətlərinin üzərinə qanuni məhdudlaşdırma qoyulduğu monarxiyadır. Başqa bir ifadə ilə bu cür monarxiyada hökmdarın yanında, dövlət hakimiyyətini onunla bərgə bölüşən və ən azından bir hissəsi xalq tərəfindən seçilən orqan, bir parlament vardır. Konstitusiyalı monarxiyada hökmdar dövlətin tək, yeganə ali orqanı deyildir. Hökmdar da, bu orqanlar da səlahiyyətlərini konstitusiyadan alırlar. Dolayı olaraq, konstitusiyalı monarxiyalarda hökmdar daxil, hər orqanın səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran konstitusiya qaydaları vardır.

Avropada XIX əsrdən etibarən mütləq monarxiyalar öz yerlərini konstitusiyalı monarxiyalara vermişdilər. Dövrümüzdə Avropada İngiltərə, İspaniya, Belçika, Hollandiya, Danimarka, İsveç, Lüksemburq və Norveçdə konstitusiyalı monarxiyalar vardır.

2. Hökmdarın taxta çıxma formalarına görə monarxiya növləri:

a) İrsi monarxiyalar.

İrsi monarxiyalarda hökmdar taxta müəyyən bir sülaləyə mənsub olmaq və vərəsəlik növbəsində konkret bir mövqedə olmaq və müəyyən bir sıra şərtləri yerinə gətirmək surəti ilə öz-özünə çıxır. Bu mövzuda bu qaydalar məqbuldur:

Sülalə (xanədan) xaricinə çıxma qadağası.

İrsi monarxiyalarda hamının kral olmağa haqqı yoxdur. Kral olmağın ilk şərti «Kral ailəsinə» mənsub olmaqdır. Kral ailəsinə «sülalə (xanədan)» da deyilir. Bir monarxiyada dövlət başçılığı, yəni səltənət sülalənin xaricinə çıxmır. Buna «səltənətin sülalə xaricinə çıxma qaydası» deyilir. Səltənətin müəyyən bir sülalənin daxilində qalacağı məsələsi bir çox monarxiyalı konstitusiya tərəfindən aydın olaraq qəbul edilmişdir. Məsələn, İngiltərədə 1701-ci ildə «Act of settlement» (məskunlaşma Qanununa) taxt irsi olaraq, Hanover Elektress'i Sofianın səlahiyyətlərinə sahibdir. 1994-cü ilə Belçika konstitusiyasına görə, Kral irsidir və S.M. Leopold, Corcs, Çretin, Frederik de Saxe-Koburqun təbii və qanuni (leqal), idarəçilik səlahiyyətlərinə sahibdir. 1983-cü ildə Hollandiya konstitusiyasına görə, taxta çıxmaq haqqı irsi olaraq Oranj-Nassan Şahzadəsi Kral William I'in leqal səlahiyyətlərinə sahibdir (m. 24). 1978-ci il İspaniya konstitusiyasına görə, İspaniya taxtı irsi yolla H.M. Don Con Karlos I de Burbonun sülaləsindən gələnlərə aiddir (m.57/1). 1868-ci il Lüksemburq konstitusiyasına görə, Böyük Hersaqluq taxtı, 30 iyun 1783-cü il Pakta, 9 iyun 1825-ci il Vyana müqaviləsinin 71-ci maddəsinə görə və 11 may 1867 tarixli London müqaviləsinin 1-ci maddəsinə görə Nassan ailəsinə aiddir (m.3). 1876-cı il Osmanlı Qanuni Əsasisinə görə «Səltənəti səviyyə-i Osmanıyyə», «sülalə-i ali Osman»a aid idi (m.3).

Vərəsəlik qaydaları.

Yuxarıda da göstəriləyi kimi kral öldükdə yerinə onun nəslindən (sülaləsindən) biri keçir. Amma sülalənin hansı namizədinin keçəcəyi mövzusunda monarxiyadan monarxiyaya tətbiq olunan müxtəlif qaydalar və sistemlər vardır. Hökmdarın ölməsindən sonra yerinə kimin hökmdar olacağını müəyyən edən qaydalara «vərəsəlik və ya keçid qaydaları» deyilir.

a) **Birbaşa və ya düzünə xətt sistemi.** – Bəzi monarxiyalarda birbaşa xətt sistemi (üsul-fürü sistemi) tətbiq olunur. Buna görə hökmdar öldükdə yerinə övladı keçir. Birbaşa xətt sisteminin də içində öz müxtəliflikləri vardır. Birdən çox övladı varsa, adətən, səltənət ən böyük övlada keçir. Buna «primogenitur» sistemi deyilir. Aşağıda göstərəcəyimiz kimi bəzi monarxiyalarda sadəcə oğlan övladlarının səltənətə haqqı vardır. Bu vəziyyətdə böyük oğlan övladı taxta çıxır ki, buna «oğlan primogenitur» sistemi deyilir. Digər sistemdə böyük qızların da haqqı var ki, buna «mütləq primogenitur» sistemi deyilir. Bu sistem 1991-ci ildən bəri Belçikada, 1983-cü ildən bəri Hollandiyada, 1990-cı ildən bəri Norveçdə, 1980-ci ildən bəri İsveçdə tətbiq olunmaqdadır.

Məsələn, 1994-cü il Belçika konstitusiyasına görə, krallıq, birbaşa xətt sisteminə görə və böyüklük əsasına görə keçir (m. 85). 1983-cü il Hollandiya konstitusiyasına görə də taxt, «yaşlılıq» əsasına görə Kralın qanuni xətt yoluna keçir. (m. 25). Kralın öz nəsil xətti yoxdursa, kralın valideynlərinin nəsil xəttinə, onlar da yoxdursa, kralın baba xəttinə keçir. 1978-ci il İspaniya konstitusiyasına görə taxtın keçidində «birbaşa xətt», «dolaylı xətt»ə görə üstünlüyə sahibdir (m. 57/1). Elə ki, eyni nəsil xətti daxilində uzaqlıq dərəcəsinə görə yaxınlıq dərəcəsinə, eyni dərəcə daxilində isə qadına görə kişiyə üstünlük verilir (m. 57/1). Eyni cins daxilində isə yaşca böyük olanın yaşca kiçik olana nisbətən üstünlüyü vardır (m. 57/1). 1814-cü ildə Norveç konstitusiyası da taxtın keçidində (ötürülməsində) birbaşa xətt qaydasını mənimsəmişdir (m.6). Bu konstitusiya görə bir xətt içində də böyüyün kiçiyə görə üstünlük haqqı vardır (m. 6). Yəni Norveç konstitusiyası da «primogenitur» qaydasını mənimsəmişdir. Bununla birlikdə, 1814-cü ildə Norveç Konstitusiyasında kişilərə üstünlük verən bir hökm yoxdur. Kralın övladları içində cinsiyyətinə baxılmadan ən yaşlı olan taxta keçir.

b) Yanakı xətt sistemi – ikinci bir sistem, yanakı xətt sistemidir. Bu sistemə görə isə qardaşdan qardaşa və ya əmidən yeganə səltənət keçə bilər. Burada səltənət ailənin ən yaşlı namizədinə keçir. Buna «seniorat sistemi» və ya rəhbər «böyük övlad sistemi» deyilir. Böyük övlad ən böyük övlad demək deyil, sülalənin ən yaşlı namizədi deməkdir. Məsələn, 1876-cı ildə Osmanlı «Qanuni əsası» böyük övlad sistemini mənimsəmişdi. Bu konstitusiyanın 5 maddəsi, «Səltənət-i Səniyyə-i Osmanıyyə... Ali Osmanlı sülaləsindən hakimiyyət (taxt-tac) böyük oğula aiddir», - deyirdi.

c) Ata və ana xəttindən (nəslindən) keçid – Digər tərəfdən bəzi monarxiyalarda «ata xəttindən keçid» sistemi olduğu halda, digər bəzi monarxiyalarda isə «ana xəttindən keçid» sistemi qəbul edilməkdədir. Birinci sistemə görə qız övlada səltənət keçmir. Ancaq oğlan övladlarının səltənətə haqqı vardır. Belə ki, qızın oğlan övladlarının da səltənətə haqqı yoxdur. Məsələn, Osmanlı İmperiyasında qızların və onların oğlan övladlarının səltənət haqqı yoxdur. Fransada da Frankların dövründə səltənətin ana xətti vasitəsilə keçməsi qadağan idi. Buna «Salik qanunu» deyilir. Salik qanunu keçmişdə, Albaniya, Fransa, İtaliya, Koreya, Rumıniya, Yuqoslaviya, Almaniya İmperiyasında tətbiq edilmişdir. Belçikada da 1991-ci ilə qədər qadınların və onlardan gələn soyun səltənət haqqı yox idi. Salik qanunu hal-hazırda Yaponiyada tətbiq olunur. Danimarka və Hollandiya konstitusiyaları isə salik qanunu rədd edirlər. Ancaq yenə də oğlan övladlarına taxta keçmək üstünlüyünü tanıyırlar. Qızlar ancaq oğlan soyu olmadıqda keçə bilərlər. Buna «yarımçıq və ya natamam salik qanunu» deyilir. İsveç və İngiltərədə isə taxta keçmək baxımından qadın və kişi soyu arasında bütöv bir bərabərlik vardır. Üstünlük yaş baxımından böyük olana verilir.

Səltənət fasiləsi (intereqnum) qadağası.

Kral öldükdə qayda üzrə, «səltənət fasiləsi» olmamalıdır. Yəni səltənət fasiləyə məruz qalmamalı; dövlət başsız qalmamalıdır, səltənətdə «boşluğa» (vakuum) yer verilmir. Vərəsəçilik qaydalarına görə səltənət kimə keçirsə, səltənət ona ope legis, yəni avtomatik olaraq və öz-özünə keçir. Bu qaydanı ingilislər («the king never dies») «kral heç bir vaxt ölmür»; italyanlar eyni mənaya gələn «il Re muore mai», fransızlar isə «Ler Roi est mort, vive le roi (kral öldü yaşasın yeni kral)» ifadələri ilə dilə gətirirlər.

Şəriət qaydaları. Bəzi monarxiyalarda kralın təyin olunması üçün onun müəyyən bir dindən və ya məzhəbdən (təriqətdən) olması kimi şərtlər axtarılır. Məsələn, İngiltərədə 1701-ci il «Act of Settlement»ə görə taxta çıxmalı şəxsin və ya onun həyat yoldaşının Protestant olması vacibdir. Yəni İngiltərədə Katoliklərin və ya bir Katolik ilə evli olan şahzadələrin (prins və ya prinsessa) taxta çıxmaq hüququ yoxdur. 1953-cü il Danimarka Konstitusiyasının 6-cı sessiyasına görə Kral «Lüteran Yevangelıya (İncil) Kilsəsi»nin üzvü olmalıdır. 1814-cü il Norveç konstitusiyasına görə Kral, eyni şəkildə «Lüteran İncil Təriqətinə (Məzhəbi)» mənsub olmalıdır.

Evlilik icazəsi. (Nıgah icazəsi) – Bütün monarxiyalarda sülalə üzvlərinin evlilikləri izn-icazəyə əsaslanır. İcazə olmadan evlənənlərin taxta çıxmaq hüquqları ləğv olunur. Məsələn, 1772-ci il tarixli «Royal Marriage Act»a görə (yəni Kraliyyət Evlilik Aktı) kral ailəsi üzvlərinin evlənə bilmələri üçün Kraliçanın təsdiqini əldə etməli idilər. Kraliçanın təsdiqini almadan evlənənlər və ya bir Katolik ilə evlənənlər taxt-tacdan əl götürmüş sayılırlar. Məsələn, 1978-ci ildə V. Corcun nəvəsi Kent Şahzadəsi Maykl bir katolik ilə evlənmək üçün Kraliçanın təsdiqini aldıqda özü və övladları üçün taxt-tacdan əl çəkmişdir. Eyni şəkildə 1994-cü ildə Belçika konstitusiyasına görə, kralın icazəsi olmadan evlənən sülalə üzvlərinin taxta çıxmaq hüquqlarının itiriləcəyi qaydası hökm sürür (m. 85). 1983-cü il Hollandiya konstitusiyasına görə isə taxta çıxmaq hüququ olan sülalə üzvlərinin evlənə bilmək üçün Parlamentin icazəsini almalıdırlar (m. 28/1). Taxta çıxmağa haqqı olan biri Parlamentin icazəsini almadan evlənərsə, taxta çıxma haqqını itirir (m. 28/2). 1978-ci il İspaniya konstitusiyasına görə isə taxta çıxmağa hüququ olan şəxslərin kralın və Parlamentin açıqca qadağa qoymasına baxmayaraq, evlənməsi halında taxta çıxma halları düşür (m. 57/4). 1814-ci il Norveç konstitusiyasına görə də taxta çıxmağa hüququ olan şahzadələr yalnız kralın icazəsi ilə evlənə bilərlər. Kralın icazəsini almadan evlənənlərin taxta çıxmaq hüququ itir (m. 36).

Yaş – Kral olmağın tək şərti keçid qaydalarını yerinə gətirməkdir. Kral olmanın yaş şərti yoxdur. Keçid qaydalarını yerinə yetirən şəxs, kiçik (körpə) bir uşaq olsa belə kral olar. Bu hal İngiltərədə «The king is never an infant (Kral heç vaxt körpə deyil)» ifadəsi ilə açıqlanır. Bununla belə kiçik kralın yetkinlik yaşa çatmasına qədər dövlət başçılığı vəzifəsi və səlahiyyətləri əməli olaraq bir naib (regent) tərəfindən həyata keçirilir. (Qəyyum-regent).

Taxt-tacın avtomatik (özbaşına) keçidi – Kral öldükdə və ya taxtdan düşdükdə taxt hakimiyyətin ötürülməsi qaydalarına görə səltənətə haqqı olan vəliəhdə öz-özünə və dərhal keçir. Yeni kralın vəzifəyə başlaması ərəfəsində «tac qoyma mərasimi» tərtib edilir. Ancaq krallıq sifəti yeni krala tac qoyma mərasiminin edildiyi vaxtdan yox, köhnə kralın ölümü ilə keçir. Bir kralın ölümü ilə taxtın keçidinə «tacın ölümü (demise of the Crown) adı verilir. Elə ki, mövcud kralın ölümü ərəfəsində vərəsəlik qaydalarına görə səltənətə haqqı olan şəxsə, səltənətin dərhal və öz-özünə keçdiyi qəbul edilir. Bu qaydaya (prinsipə) «tacın avtomatik ötürülməsi (keçidi)» Prinsipi deyilir.

İlkin kralın haqqı – İrsi monarxiyanın əsasında atadan və ya bəzən anadan keçid edən bir vərəsəlik haqqı vardır. O halda kral səltənət hüququnu (haqqını) öz zəhməti ilə deyil, sırf bir şəxsdən doğduğu üçün qazanır. Amma kralın atası, babası, ulu babası və s. bu hüququ necə qazanmışdır? Dolayı olaraq ilk kralın səltənət hüququnu haradan aldığı sualı qaçınılmazdır. İlk kral irsiyyət yolu ilə bu hüququ əlinə keçirmədiyinə görə başqa bir yolla əldə etmişdir. Adətən ilk krallar bu hüququ öz gücləri ilə ələ keçirirlər. Ümumiyyətlə ilk krallar qeyri adi hərbi nailiyyətlər əldə edən sərkərdələrdir. Xalqını ya əsrlikdən qurtarmış, ya da xalqına böyük xidmətlər etmişdilər. Osmanlı sülaləsinin əsasında da belə hərbi nailiyyətlər vardır. Əli Fuad Bahgilin dəqiqliklə göstərdiyi kimi «vərəsəlik əksəriyyətlə bir qəhrəman sərkərdənin fəthlərinin qılınıc haqqı kimi övladına keçirməsi formasında meydana gəlir».

Naiblik (Regence)

«Naiblik» kralın öz vəzifələrini yerinə gətirə bilməyəcək vəziyyətdə olduğu müddətə deyilir. Kral ya kiçikdir, ya ortalıqda yoxdur, ya da ağır bir şəkildə xəstədir. Müəyyən bir vaxt müddətində kralın öz vəzifələrini, onun yerinə keçərək icra etmək lazım gəlir. Kralın olmadığı nəslin kəsildiyi vəziyyətlərdə də bu cür icra olunur. Belə olan halda naiblik qanuni davamlığın yaranmasına xidmət edir. Naiblik yalnızca bu ərəfəni yox bu ərəfədəki qurumları və vəzifələri də ifadə edir. Ümumiyyətlə naiblik bir nəfər tərəfindən həyata keçirilir. Bu halda ona «naib» deyilir.

Naib bir növ «vəkil-kraldır». Əgər bu şəxs bu sülaləyə mənsubdursa, buna «naib şahzadə» deyilir. Ancaq bəzən bir təşkilat tərəfindən icra edilə bilər. Bu halda buna «naiblər ittifaqı» deyilir. Naibin seçilməsində müxtəlif sistemlər vardır. Bəzi sistemlərdə hökm sürən kral öz naibini seçə bilər. Digər bəzi sistemlərdə isə naibi parlament seçir. Digər bəzi sistemlərdə isə naibin kim olacağını və seçki qaydasını konstitusiyaya müəyyən edir. Naiblikdə müəyyən bir «rəqabət», müəyyən keçmə mövcuddur. Naib kralın bütün vəzifələrini icra edir. Ancaq bəzi konstitusiyalar naibin səhiyyətlərinə məhdudiyətlər qoyur. Məsələn, Belçika konstitusiyasına görə naiblik müddətində kralın statusuna və taxt-tacın səlahiyyətlərinə aid mövzularda konstitusiyaya dəyişikliyi edilə bilməz.

b) Seçkili monarxiya.

«Seçkili monarxiyalılarda» hökmdar səltənət hüququnu seçki ilə qazanır. Hökmdarı dövlətin qabaqcılları seçir. Ancaq seçkili monarxiya yenə də bir monarxiyadır, respublika deyildir. Elə ki, seçilən kral ömrünün axırına kimi vəzifədə və ümumiyyətlə o öldükdə yenidən seçki keçirilmir, övladı taxta keçir. Beləliklə, seçkili monarxiya irsili monarxiyaya keçir.

Seçkili monarxiya nadir görülən bir monarxiya növüdür. Hökmdarın seçki ilə hakimiyyətə gəlməsi ya taxta irsi keçəcək birinin olmaması və ya taxta keçməyə hüququ olan birdən çox nəfərin olması, ya da sülaləyə mənsub bir varis sirr qalmaması hallarında görülür. Bu halda hakimiyyətə kimin keçəcəyi istiqamətində dövlətin qabaqcıllarının səsələrinə müraciət olunur.

Tarixi misal olaraq, İngiltərədə 1689-cu ildə Oranj Şahzadəsi III Uilyamın taxta seçilməyini göstərmək olar. Elə ki, 1701 tarixli qanunla Merinin övladının olmaması vəziyyətində taxta ananın keçəcəyi göstərilmiş və ana da 1702-ci ildə taxta çıxmışdır.

Elə ki, yeni bir monarxiya qurulduqda da yeni bir hökmdar seçilir. Məsələn, Osmanlı hakimiyyətindən qurtulan Yunanıstan, Rumıniya, Bolqarıstan özlərinə bir kral seçmişdilər.

Son olaraq, qeyd edək ki, seçilən kralın yerinə öldükdə oğlu gəlmirsə, yerinə yenə seçki ilə kral təyin olunursa, belə bir dövlət formasını monarxiya olaraq qəbul etməmək lazımdır.

Bir irsi monarxiyada nəslin kəsilməsi vəziyyətində yeni kral seçki ilə seçilə bilər. Məsələn, 1994-cü ilin konstitusiyasına görə S. M. Leopold de Saxe-Cobourgun nəslindən gələnlərin olmadığı kral öz xələfini məclislərin razılığı ilə təyin edə bilər (m. 86).

1983-cü il Hollandiyada konstitusiyasına görə nəsil kəsildikdə parlament yeni bir kral seçir (m.33).

1978-ci il İspaniya konstitusiyasına görə isə bu halda İspaniya parlamenti (Kortes) yeni bir kral seçir (m. 57/3).

1814-cü il Norveç konstitusiyasına görə isə bu halda kral öz xələfini Stoltingə məsləhət görür. Stolting kralın məsləhətini qəbul etməmək hüququna malikdir.

Federativ dövlətlərdə monarxiya ola bilər.

Monarxiyalar əksəriyyətlə unitar dövlət mahiyyətindədir. Bununla bərabər bir dövlətin monarxiya olub olmamağı ilə o dövlətin unitar dövlət və ya federativ dövlət olması arasında bir əlaqə yoxdur. Bir monarxiya unitar dövlət formasında ola biləcəyi kimi federativ dövlət şəklində də ola bilər. Bunun ən gözəl nümunəsi Belçika krallığıdır. Belçika bir monarxiyadır. Ancaq federativ bir dövlətdir.

Bəzən də birdən çox krallıq bir araya gələrək bir federativ dövlət əmələ gətirir. Malaziya və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri buna misaldır. Malaziya və BƏƏ-ni əmələ gətirən federativ dövlətlər də hərəsi bir krallıqdır. Yəni monarxiya mahiyyətində federal dövlətlərdir.

Malaziya bir «seçkili federativ bir monarxiyadır». Malaziya kralı (ki, buna «Ali hökmdar» deyilir), Malaziyanı əmələ gətirən 9 əyalətin Sultanları tərəfindən beş illiyinə öz aralarından seçilir. Dolayı olaraq, Malaziyada Ali hökmdarın yerinə oğlu keçmir, ancaq Ali hökmdar ola bilmək üçün də ölkədəki 9 hökmdardan biri olmaq lazımdır. Yəni Ali hökmdarın təyin edilməsində irsi kriteriyalar rol oynayır.

BBƏ-ri 7 əmrliyin nəticəsində qurulmuş bir federal monarxiyadır. Hər əmrliyin (federativ dövlətin) başına bir «əmir» (hökmdar) olur. Federativ dövlətin başında isə 7 federal dövlətin əmirlərindən ibarət «Ali Şura» vardır. Şuranı başçılığı şura üzvləri tərəfindən öz aralarında beş illiyinə seçilir. Ancaq təcrübədə şura başçılığının irsi olaraq Əl-Nəhyən ailəsinə məxsus olduğu qəbul edilir.

B) Monarxiyaların dəyərləndirilməsi.

Dövlət forması olaraq monarxiyanın respublikaya nisbətən bir sıra üstünlüklərin olduğu fikri irəli sürülmüşdür.

Əvvəlcə qeyd edək ki, monarxiyalar demokratiyaya zidd rejimlər deyildirlər. Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi bir çox demokratik rejimlər respublika deyil, monarxiyadır. Ancaq bir monarxiyanın demokratiya ilə uyğunlaşmamasının I şərti kralın siyasətdə aparıcı aktiv bir rol oynamaqdan çəkilməyi qəbul etmiş olmasıdır. Elə ki, Riçar Roos və Denis Kavanaxın gözləmədiyi kimi kralın siyasi hakimiyyətdən istifadə etmək istədiyi ölkələrdə monarxiyalar dağılmışdır. Demokratik monarxiyalarda Adolf Fiersin məşhur düsturuna görə «kral səltənət sürər, amma idarə etmər». Yəni kral siyasi idarəni müəyyən etmər. Siyasi idarəetmə xalqın nümayəndələri qarşısında məsuliyyətli olan hökumətə aiddir. Kral səltənət sürdüynə, amma idarəetmədiynə görə kralın varlığı demokratiya ilə tam bir uyğunluq içərisindədir.

Siyasi hakimiyyətdən istifadə etmək fikrindən dönmək şərti ilə kralın varlığının demokratiya baxımından əlverişli olduğu və hətta dövlətin başında bir kralın dayanmasının prezidentin dayanmasına nisbətən bəzi üstünlüklərin olduğu iddia edilmişdir. Belə ki:

1. Demokratik rejim baxımından monarxiyaların malik olduğu təməl üstünlük monarxiyalarda siyasətdən kənar, tərəfsiz, qeyri siyasi bir dövlət başçısının olmasıdır. Respublikalarda prezidentlərin bitərəfliyini yaratmaq üçün konstitusiyalarda bir çox hökm olsa da nəticədə prezident qaçınılmaq olaraq, cəmiyyət içərisində toqquşan təbəqə və qrupların birindən gəlir. Bu isə cəmiyyət içərisində siyasi bölünmə və parçalanmanı artıran bir ünsürdür.

Halbuki bir monarxiyada dövlət başçısı irsi kökü etibarlı ilə cəmiyyət içərisində toqquşan təbəqə və qruplardan birinə mənsub deyildir. Dolayı olaraq ictimai münaqişələrin üstündə yer tutur. Kral toqquşan siniflərin bir il iş birliyi və ya rəqabət etməz. Bu səbəblə sosial mübarizələrdə hakim rolunun üstünə çıxmaq olar. Mübarizədə mülayimləşdirici rol oynaya bilər. Prezident toqquşan və partiyalar qarşısında bitərəf bir hakim olması münaqişələri mülayimləşdirici, yumşaldıcı, birləşdirici olması tələb olunur. Ancaq kökü və seçilmiş tərzini etibarlı ilə prezidentlərin bu vəzifəni krallar kimi müvəffəqiyyətlə etməsi olduqca çətindir.

2. Kral dövlətin simvoludur. Bir monarxiyada kral öz şəxsi keyfiyyətlərindən dolayı deyil, dövlətin başçısı olduğu üçün hörmət görür. Kral ölkənin bayrağı kimi, milli himni kimi, dövlətin birliyini təmsil edən simvoldur. Şübhəsiz, eyni hadisə respublikalarda prezidentlər üçün də keçərlidir. Ancaq prezidentə göstərilən hörmət əksər hallarda yalnız sadəcə prezident olmasından dolayı deyil, öz şəxsi keyfiyyətlərindən məsələn, alicənab şəxsiyyətindəndir. Alicənab bir prezident dövləti deyil özünü təmsil edir.

3. Kral milli bütövlüyü təşkil edici bir ünsürdür. «Tac» həmişə siyasi quruluşun bütövlüyünün simvoludur. Belə bir simvolun milli bütövlüyünün təşkil olunmasında təsiri var. Məsələn, İspaniyada Tacın, yəni monarxiyanın milli bütövləşməsinə təşkil edən və demokratikləşdirən bir ünsür olaraq rol oynadığını demək olar. İspaniyada avtoritar rejimdən demokratiyaya keçilməsində və demokratiyanın yerləşməsində monarxiyanın vacib payı vardır.

4. Kral siyasi münaqişələri mülayimləşdirən ünsürdür. Maks Veberə görə irsi monarxiya dövlətin ən ali mövqeyi üçün rəqabətdən məhrum edir. Ən ali yer üçün siyasi münaqişə mümkün deyildir. Beləcə, siyasi münaqişələr yumşalır və rasionallaşır. Elə ki, siyasətçilərin hakimiyyət təməli, dövlətin ən ali mövqeyinin daha əvvəldən sonsuza qədər ələ keçirilmiş olduğu düşüncəsi ilə məhdudlaşdırılır. Beləliklə, Maks Veberə əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə görə təyin edilən bir kralın mövcudluğu monarxiyanın ən vacib funksiyasıdır.

III. Respublika.

Terminologiya.

«Respublika» yəni cumhuriyyət sözü bizə ərəb dilindən «Cumhur» sözündən gəlmişdir. «Cumhur» kütləvi şəkildə olan xalq deməkdir. «Cumhur»i isə Cumhura yəni xalqa aid deməkdir. Cumhuriyyət də həmin bu cumhuri kəlməsindən törədilmiş addır. O halda etimologiya baxımından cumhuriyyət «xalqa aid» olan deməkdir. Dövlət forması mənasında, Cumhuriyyət isə yəqin ki, «xalqa aid olan dövlət» deməkdir. Cumhuriyyət, yəni bizim də istifadə etdiyimiz respublika sözü ingilis dilində «republic», fransız dilində «republique» sözləri də eyni mənanı ifadə edir. Bu sözlər latın dilində «mal, əşya, əmlak» mənasına gələn «res» və «cəmiyyət xalq» mənasına gələn «publika» sözlərindən əmələ gəlmişdir. Ümumi mənada «respublika», «hamının malı xalqın malı» deməkdir. O halda «republique» (cumhuriyyət) sözünü hərfi mənada «xalqın malı olan dövlət forması» olaraq tərif edə bilərik. Göründüyü kimi «cumhuriyyət» və «republique» sözləri bütövlükdə eyni mənanı ifadə edirlər. Onda görək etimoloji baxımından «xalqın malı olan dövlət forması» deyərək tərif etdiyimiz respublikanı hüquqi baxımından necə tərif edə bilərik? Burada «hüquqi» sözünü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki bu sözün fəlsəfi, siyasi və hətta hissi mənaları vardır. Lakin bizə respublikanın digər mənaları deyil, hüquqi mənası vacibdir. Beləki, respublika mövzusunun təkcə hüquqi baxımından deyil, siyasi elm, siyasi fəlsəfə və siyasi tarix baxımından da yanaşmaq olar.

Konstitusiyaya hüquqi doktrinasında respublikanın hüquqi tərifinə aid ümumi ortaq fikir yoxdur. Bir qism yazıçılar respublika məfhumunu monarxiyanın ziddi olaraq dar bir mənada, digər bir qism yazıçılar isə respublikanın demokratiya ilə həmcins olaraq, geniş mənada adlandırırlar.

A. Dar mənada tərif: Respublika monarxiyanın əksidir.

Respublikanın dar mənada tərifli (yəni monarxiyanın tərsi mənasında) Leon Düqiyyə əsaslanmaqdadır. Düqi monarxiya və respublikaya dövlət başçısını vəzifəyə təyin olunma metoduna görə tərif verir. Əgər dövlət başçısı bu vəzifəyə irsi yolla gəlsə o dövlət monarxiyadır, yox əgər başqa yolla gəlsə o dövlət respublikadır. Düqinin tərifinə görə monarxiya və respublika bir-birinə əks məfhumlardır. Bir dövlətdə dövlət başçısı vəzifəsi irsi

yolla keçirsə o dövlət monarxiyadır. Monarxiya olmayan hər bir dövlət isə respublikadır. Dövlət başçısının seçki və yaxud zorakılıq yolu ilə hakimiyyətə gəlməyinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Leon Düqi bu mövzuda çox aydın qeyd edir. Ona görə hökumət istər bir nəfərə verilsin, istərsə də bir qrupa verilsin irsi yolla deyilsə sözü gedən dövlət bir respublikadır.

Düqi bir monarxiyanın mütləq və ya despotik ola biləcəyini qəbul etdiyi kimi bir respublikanın da mütləq və ya despotik ola biləcəyini qəbul edir.

Bu gün Fransada doktrinanın bir hissəsi respublika məfhumuna dar şəkildə tərifi verir. Bunlara görə respublika dövlət başçılığının irsi yolla keçmədiyi hökumət şəklidir. Göründüyü kimi bu mənada respublika monarxiyanın ziddi olaraq başa düşülməkdədir. Beləcə bu tərifdə Corcs Vedelin göstərdiyi kimi irsi bir dövlət başçılığı yaranmadıqca o dövlət respublikadır, siyasi və hissi olaraq respublika sözündən müxtəlif məqsədlər güdülərsə də hüquqi baxımdan respublika irsi bir monarxiyanın əksindən başqa bir şey deyildir.

B. Geniş mənada tərif: «Respublika = Demokratiya»

Bununla bərabər doktrinada respublika məfhumunun geniş mənada adlandırılmasının vacibliyini müdafiə edənlər də var. Bunlar respublikanı demokratik rejimin təməl prinsiplərini özündə cəmləşdirən bir anlayış kimi fikirləşirlər. Bu «respublika ümumi səsvermə nümayəndəli rejim, güc müxtəlifliyi kimi prinsipləri əhatə edir». Məsələn, Moris Aqulhon respublikadan «kralsız və diktatorsuz bir sistem» və «hüquqi dövlət», bir liberal demokratiya başa düşməkdədir.

Bu anlayışda respublika təkcə monarxiyanın əksi deyil eyni zamanda demokratiyanın sinonimidir. Fransa hüquqi konstitusiyaya tarixində bunu ən aydın şəkildə müdafiə edən yazıçı, şübhəsiz, Moris Oryudur. Məşhur hüquqşünasa görə «respublika bütövlükdə seçkiyə bağlı bir hökumət quruluşudur». Bundan əlavə yazıçıya görə seçilmiş idarəedicilərin ömürlük deyil sadəcə müəyyən bir müddət ərzində vəzifədə qalmasını əsas götürür. Bu şərt əsasında respublika milli hegemoniyanın ən yaxşı şəkildə həyata keçirildiyi hökumət şəkli formasına düşür. Beləcə, milli hakimiyyətlə və dolayısı ilə demokratiya ilə eyni mənə verir.

S. Hansı anlayış doğrudur: Təcrübi məlumatlar.

Qənaitimizcə Düqinin monarxiya və respublika anlayışları doğrudur. Monarxiya və respublikaya anlayış verərkən mütləqiyyət, despotizm, demokratiklik kimi amillər bir anlayış ünsürü kimi istifadə olunmur. Bunlar monarxiyanın da respublikanın da xüsusiyyəti ola bilərlər. Yəni bir monarxiya anti-demokratik ola biləcəyi kimi demokratik də ola bilər. Bu təklifin doğruluğunu təcrübi olaraq, isbat etmək çox asandır.

Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı kimi bir çox dövlətin anti-demokratik bir monarxiya olduğunu asanlıqla demək olar. Ancaq bir monarxiya da demokratik ola bilər. Arend Lijfartın demokratik olaraq, qəbul etdiyi 21 ölkədən 10-u respublika, 11-i isə monarxiyadır. Avstraliya, Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, Hollandiya, Yaponiya, Kanada, Lüksemburq, Norveç, İsveç, Yeni Zelandiya kimi demokratiklərdən heç şübhə belə edilməyən və üstəlik uzun zamandan bəri demokratik rejimləri fasiləyə məruz qalmamışdan bu dövlətlər respublika deyil, monarxiyalardır. Beləki, respublika da antidemokratik ola biləcəyi kimi demokratik də ola bilər.

Məsələn, qonşumuz İran və İraq da hər biri bir antidemokratik respublikadır. Lakin bir respublika demokratik də ola bilər. Məsələn, Arend Lijfartın demokratik olaraq qəbul etdiyi 21 ölkədən 10-u respublikadır: Almaniya, ABŞ, Avstriya, Fransa, Finlandiya, İrlandiya, İsveçrə, İsrail, İtaliya, İslandiya.

Belə ki, Jan Erik Leynin müşahidələrinə görə dünya üzərində 101 respublikadan sadəcə 22-i oturaq demokratiyadır. Bununla bərabər 25 monarxiyanın 13-ü oturaq demokratiyadır. Hər iki yazıçının verdiyi rəqəmlər bir monarxiyanın demokratiya olma ehtimalının bir respublikanın demokratiya olma ehtimalından daha çox olduğunu sübut edir. Göründüyü kimi respublika ilə monarxiya arasında bir əlaqə yoxdur. Bir respublika demokratik ola biləcəyi kimi antidemokratik də ola bilər. Elə ki, monarxiya ilə demokratiya arasında bir əlaqə yoxdur. Bir monarxiya ilə demokratik ola biləcəyi kimi antidemokratik də ola bilər. O halda Leon Düqinin monarxiya və respublika anlayışları təcrübi olaraq doğrulanır.

IV. Dövlətin formasının monarxiya və ya respublika olmasından qaynaqlanan hüquqi müxtəlifliklər.

Əvvəlcə bunu qeyd edək ki, təməl hüquq və azadlıqların qurulması baxımından monarxiya və respublika arasında bunların mahiyyətindən qaynaqlanan heç bir fərq yoxdur. Hər ikisi əsas hüquq və azadlıqlara hörmətlə yanaşan bir sistem ola bilərlər.

A. Qanunvericilik orqanı baxımından.

Qanunverici orqanın quruluşunda monarxiya və ya respublika olmasından qaynaqlanan ayrıca bir fərq yoxdur. Bununla bərabər monarxiyaların parlamentlərinin adətən iki palatalı olduğunu demək olar. Ancaq bu mütləq bir fərq deyildir. Elə ki, bunun istisnalığı da var. Danimarka və İsveç krallıqlarının parlamentləri tək palatalıdır. Digər bir yandan bir çox respublikaların parlamentləri də iki palatalıdır. Almaniya, ABŞ, Avstriya, Fransa, İtaliya respublikaları kimi monarxiyalar iki palatalı parlamentə sahibdirlərsə, ikinci palata nümayəndəliyi İngiltərənin lordlar palatasında olduğu kimi irsi mahiyyətdə ola bilər. Digər bir yandan bəzi monarxiyalarda ikinci palatanın nümayəndələrin bir qismi və ya hamısı hökmdar tərəfindən təyin edilə bilər. Məsələn, 1876-cı il Osmanlı Qanuni əsasi-na görə (konstitusiya) Heyəti-Əyan (deputatlar) padşah tərəfindən seçilirdilər. Ancaq bu fərqi də böyütməmək lazımdır. Çünki bir respublikada da ikinci palatanın bir qisim nümayəndələri prezident tərəfindən təyin edilə bilərlər. Məsələn, 1961-ci il konstitusiyasına görə senatın bir qisim nümayəndələri prezident tərəfindən təyin edilirdi.

Qanunverici orqanın işləyiş tərzindən dövlətin formasının respublika və ya monarxiya olmasının elə də əhəmiyyəti yoxdur. Konstitusiyalı monarxiyalarda da qanunyaratma vəzifəsi əsas etibarlı ilə xalqı təmsil edən parlamentə aiddir. Ancaq monarxiyalarda qanunlar «kralın təsdiqi» ilə qüvvəyə minir. Yəni hökmdarın «mütləq veto» səlahiyyəti vardır. Hökmdarın təsdiqi olmadan qanun hüquqi qüvvəyə minə bilməz. Hökmdar qanunları sanksiyalaşdırır. Ancaq konstitusiyalı monarxiyalarda veta səlahiyyəti simvolikdir. Xalqın seçdiyi parlamentin hazırladığı qanuna kralın qarşı çıxması onun qanunçuluğuna kölgə düşürə bilər. Hökmdar bir qanunu təsdiq etməyi böyük bir böhran yaratmağı gözə almadan rədd edə bilməz. Məsələn, İngiltərədə kral bir qanuna ən son 1803 tarixində veto vermişdir. Həmin tarixdən bu günə bu səlahiyyəti kral istifadə edə bilmir. Bununla bərabər respublikalarda da qanunları prezidentlər və ya nazirlər qəbul və dərc edirlər. Bu vəziyyətdə prezidentlərə və ya nazirlərə qanunlar üzərində «gecikdirici veto» və ya «çətinləşdirici veto» səlahiyyətləri verilir.

B. Məhkəmə orqanı baxımından.

Məhkəmə orqanının quruluşundan və işləmə prinsipindən respublika ilə monarxiya arasında böyük bir fərq yoxdur. Elə ki, bir hüquq dövləti olan monarxiya və respublikada məhkəmənin quruluşu və işləmə prinsipinin məhkəmə müstəqilliyi və hakimlik təminatı əsasları təyin edir. Adətən monarxiyalarda hakimlərin təyin olunma səlahiyyəti faktiki olaraq hökmdara məxsusdur. Ancaq bu səlahiyyət əksəriyyətlə faktiki bir səlahiyyətdir. Belə ki, respublikalarda da hakimlərin və ya ən azından bəzi ali hakimlərin təyinat səlahiyyəti prezidentlərə aid ola bilər. Hər vəziyyətdə məhkəmənin işləmə prinsipinə prezident kimi konstitusiyalı monarxiyalarda kral daha qarışa bilməz.

C. İdarəetmə orqanı (icra hakimiyyəti orqanı) baxımından.

Bir dövlətin formasının monarxiya olması ilə respublika olması arasında əsl fərq dövlətin icra hakimiyyəti orqanının quruluşu baxımından görünür. Aşağıda icra hakimiyyəti orqanı tədqiq edəcəyimiz bölümdə xüsusilə görəcəyimiz kimi icra hakimiyyəti orqanı quruluşu baxımından «monist (tək) idarəetmə» və «dualist (ikili) idarəetmə» olmaq üzrə iki hissəyə ayrılır. Monist idarəetmə nazirlik sistemlərində görülür. Məsələn, ABŞ-da idarəetmə səlahiyyəti bütövlükdə xalq tərəfindən seçilmiş bir nazirə aiddir. Dualist idarəetmədə icra orqanı ikili quruluşdadır. Dualist idarəetmə parlamentli hökumət sistemlərində görülür. İdarəetmə orqanının bir qolunda məsuliyyətsiz «dövlət başçısı», digər qolunda isə məsuliyyətli «nazirlər kabineti» vardır. Monarxiyalı dövlət forması monist icra hakimiyyəti orqanı ilə uyğun gəlməz. Buna görə də eyni səbəblə monarxiyalar nazirlik sistemi ilə də uyğunlaşa bilmir. Çünki monist quruluşdakı nazirlik sisteminin icra hakimiyyəti orqanı xalq tərəfindən seçilən bir şəxsdir. Buradan da bu qənaətə

gələ bilərik monist idarəetmə və dolayı olaraq nazirlik sistemləri qaçınılmaz olaraq bir respublika olmaq məcburiyyətindədirlər.

O halda monarxiyaların icra hakimiyyəti orqanları qaçınılmaz olaraq ikili quruluşdadır və dolayı olaraq monarxiyalar parlamentli hökumət sistemi ilə uyğunluq içərisindədir. Başqa bir ifadə ilə monarxiyalı dövlət forması parlamentli hökumət sisteminin olmasını tələb edir. Ancaq bu əksi hər zaman doğru deyildir. Parlamentli hökumət sisteminin dövlət forması monarxiyalı ola biləcəyi kimi respublika da ola bilər. Yəni dualist idarəetmə və parlamentli hökumət sistemi həm monarxiyalarda həm də respublikalarda da görülür. Dövlət forması monarxiyadırsa dualist idarəetmənin məsuliyyətsiz qolu olan başçılığı bir kral tərəfindən işğal edilir. Bununla bərabər dövlət forması respublikadırsa, dövlət başçısı da prezidentdir. O halda dualist idarəetmədə və dolayı olaraq parlamentli hökumət sistemində krallar ilə prezidentlər eyni mövqedədirlər. Bir dövlət başçısı olmaq etibarlı ilə parlamentli hökumət sistemlərində krallar ilə prezidentlər arasında böyük bir fərq yoxdur. Hər ikisi də əsasən oxşar funksiyaları icra edirlər.

Nümunə olaraq bu səlahiyyətlər monarxiyalarda krallara və parlamentli hökumət sisteminin mövcud olduğu respublikalarda da prezidentlərə məxsusdur:

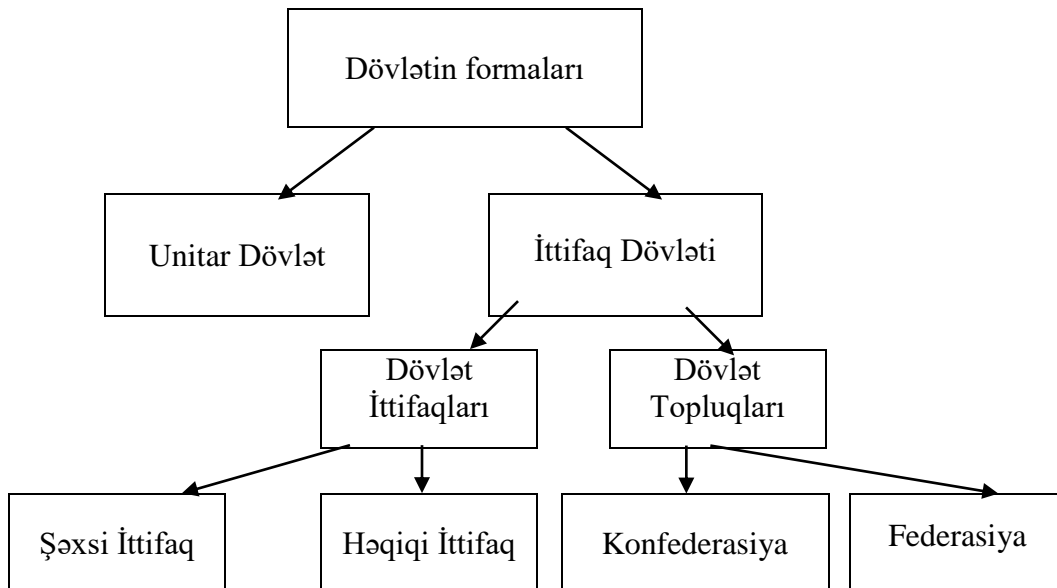
Qanunları veto etmək, təsdiq etmək, hüquqi qüvvə vermək, parlamenti buraxmaq, baş nazir və nazirləri təyin etmək, onları vəzifədən almaq və istefaları qəbul etmək bir sıra ali hakimiyyət orqanları işçilərini təyin etmək, bəzi ali hakimləri təyin etmək, ali din (şəriət) orqanları işçilərini təyin etmək, elçi göndərmək və elçi qəbul etmək, millətlərarası (beynəlxalq) müqavilələri təsdiq etmək, müharibə və sülh elan etmək, pul buraxmaq, ali baş komandanlıq etmək, məhkumları əhv etmək. Bu vəzifələr baxımından krallar ilə prezidentlər arasında qeyd edilə biləcək heç bir fərq yoxdur. Bu səlahiyyətlər nə qədər vacib görünsələr də bunlar daima krallar üçün olduğu qədər prezidentlər üçün də simvolikdir.

Siyasi məsuliyyət baxımından da prezidentlərlə krallar arasında heç bir fərq yoxdur. Hər ikisi də siyasi baxımından tam mənası ilə məsuliyyətsizdir. Krallarla prezidentlər arasında məsuliyyət fərq hüquqi və cəzalı məsuliyyətlər baxımındandır. Prezidentləri hüquqi və cəzalı məsuliyyətsizliyi sadəcə vəzifələri ilə əlaqəli hərəkətlərindən dolayıdır. Şəxsi hərəkətlərindən dolayı prezidentlər də hər bir vətəndaş kimi məsuliyyətlidirlər. Beləki, prezidentlər hər halda «vətənə xəyanət»dən dolayı məsuliyyət daşıyırlar. Bununla bərabər kralların hüquqi və cəzalı məsuliyyətsizliyi tam və mütləqdir. Vəzifəsi ilə əlaqədar olmayan təqsirləri də əhatə edir. Məsələn, İngiltərədə bu mövzuda lətifə xarakterli «kral bir naziri öldürsə bundan baş nazir məsuliyyət daşıyır, əgər baş naziri öldürsə heç kim məsuliyyət daşımır» deyilir. 1876-cı il Osmanlı Qanuni Əsası da hökmdarın şəxsiyyətinin müqəddəs və məsuliyyətdən azad olduğunu hökmə bağlayırdı (m. 5). Kralların məsuliyyətsizliyinin altında «kral xəta etməz (the king can do no wrong)» Prinsipi yetir. Bu prinsip qədim zamanlarda mütləq bir şəkildə tətbiq olunurdu. Kralı bütün bəşəri davranışlarına görə məsuliyyətdən azad edirdi. Kralın hansı davranışından söhbət getsə də krala qarşı mübahisə qaldırmaq olmurdu. Ancaq bu prinsip zamanla mülayimləşmişdir. Məsələn, İngiltərədə 1947-ci il tarixli Crown Prosecution Act (Tac qoyma mərasimi) ilə tacın müqavilədən irəli gələn hüquqi məsuliyyəti qəbul edilmişdir. Beləki, tacın məmurlarının vəzifələri arasında etdikləri haqsız hərəkətlərdən dolayı da tacın məsuliyyəti də qəbul edilmişdir.

SUAL 2. Dövlətin quruluşca formaları.

Quruluşlarına görə dövlətlər «unitar dövlət» və «ittifaq dövlət» olmaq üzrə ikiye ayrılır. İttifaq dövlətlər də öz daxilində «dövlət ittifaqları» və «dövlət topluluqları» olmaq üzrə ikiye bölünür. Dövlət ittifaqları da «şəxsi ittifaq» və «həqiqi ittifaq» olmaq üzrə iki cürdür. Dövlət topluluqları da «konfederasiya» və «federasiya» olmaq üzrə ikiye ayrılır.

Əvvəlcə dövlət formalarını adlarını ilə birgə bir sxem halında göstərək:

Yuxarıdakı sxemi daha yaxşı başa düşmək üçün aşağıdakı açıqlamaları diqqətlə gözdən keçirmək lazımdır:

Unitar dövlət – Dövlət qanun amilləri (ölkə, millət və hakimiyyət) və həmçinin təməl orqanları (qanunvericilik, icra və məhkəmə) baxımından vahidlik xüsusiyyəti göstərən dövlət formasıdır. Məsələn, Türkiyə.

İttifaq dövləti – İki və ya daha çox dövlətin sıx və ya sıx olmayan əlaqələrlə birləşmələrindən əmələ gəlmiş dövlət növüdür.

Dövlət ittifaqları – İki müxtəlif dövlətin, sıx olmayan əlaqələrlə, müxtəlifliklərini nisbətən saxlayaraq birləşmələridir.

Dövlət topluluqları – İki və ya daha çox dövlətin, dövlət ittifaqlarına görə daha sıx əlaqələrlə birləşmələridir.

Şəxsi birlik – İki və ya daha çox monarxiya dövlətinin başına eyni hökmdarın gəlməsi ilə əmələ gələn dövlət ittifaqıdır. Məsələn, Hollandiya-Lüksemburq (1815-1890).

Həqiqi birlik – Birdən artıq dövlətin daxili işlərində öz müstəqilliklərini qoruyaraq, xarici əlaqələri baxımından vahid bir dövlət əmələ gətirəcək şəkildə birləşməsindən meydana gələn dövlət ittifaqıdır. Məsələn, Avstriya-Macaristan İmperiyası (1867-1918).

Konfederasiya – Birdən artıq müstəqil dövlətin beynəlxalq hüquqi statuslarını mühafizə etmək şərti ilə beynəlxalq müqavilə yolu ilə qurulan dövlət toplusu formasıdır. Məsələn, İsveçrə Konfederasiyası (1791-1848).

Federasiya – Beynəlxalq hüquqi statusa malik olan mərkəzi dövlət (federativ dövlət) ilə beynəlxalq hüquqi statusa malik olmayan ərazi dövlətlərinin (muxtər dövlətlərin) aralarında konstitusiya yolu ilə etibarlı bir səlahiyyət bölgüsü edərək yaratdıqları bir dövlət toplusu formasıdır. Məsələn, ABŞ.

I. Unitar dövlət.

Unitar dövlətə «vahid dövlət», və ya «sadə dövlət» də deyilir. Danimarka, Fransa, İngiltərə, İrlandiya, İspaniya, İsrail, İtaliya, İslandiya, Hollandiya, Yaponiya, Lüksemburq, Norveç, Portuqaliya, Yunanistan, Türkiyə kimi dövlətlər unitar dövlətlərdir.

A. Tərif.

Unitar dövlət – dövlətin ölkə, millət və hakimiyyət amilləri və həmçinin qanunverici, icra və məhkəmə orqanları baxımından vahidlik səciyyəsi daşıyan dövlət formasıdır. O halda unitar dövləti dövlətin amillərində və orqanlarında vahidlik xüsusiyyəti ilə başa düşə bilərik.

1. Dövlətin vahidlik amili.

Dövlət, ölkə, millət və hakimiyyət amillərindən əmələ gəldiyinə görə, unitar dövlətdə, vahid ölkə, vahid millət və vahid hakimiyyət vardır. Başqa bir ifadə ilə unitar dövlət vahid bir ölkə üzərində, vahid bir millətin, vahid bir hakimiyyətə tabe olan dövlət formasıdır. Bu səbəblə unitar dövlətdə dövləti təşkil edən amillər vahid və bölünməz bir tamdır. Belə ki;

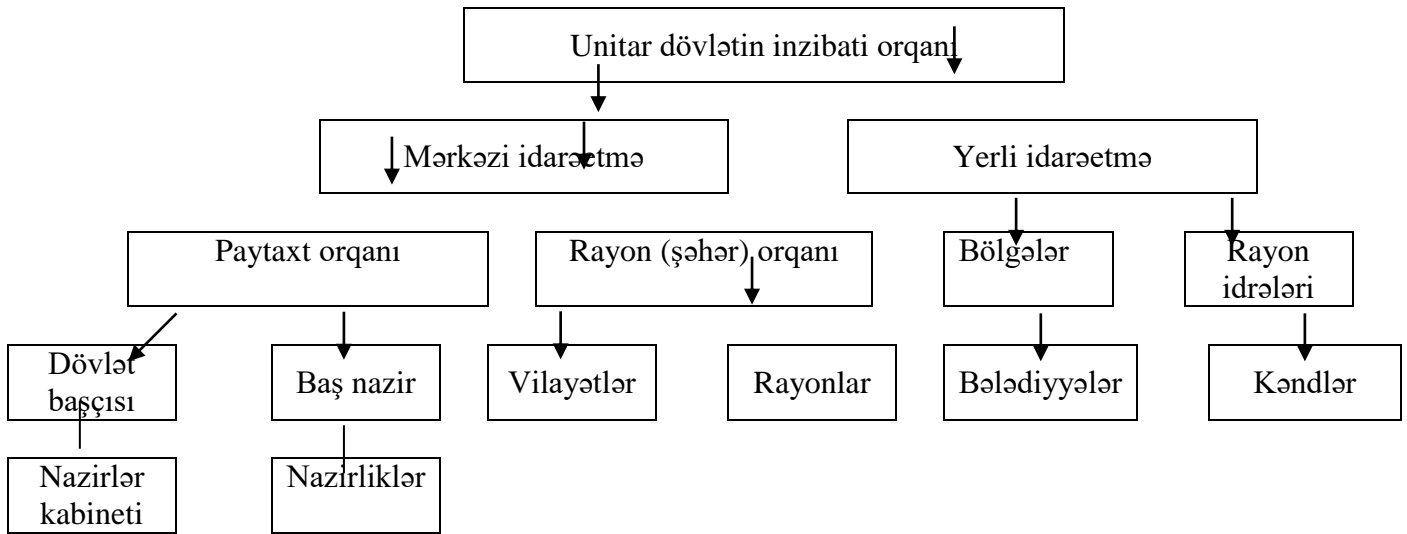
a) Unitar dövlətdə vahid qanunverici orqan və vahid qanunvericilik səlahiyyəti vardır. Unitar dövlətdə qanun yaratma səlahiyyəti mərkəzdə olan vahid (yeganə) bir qanunverici orqana aiddir. Başqa bir ifadə ilə, unitar dövlətdə forma yaratma vahid və bölünməzdir və o da dövlətin qanunverici orqanına aiddir. Unitar dövlətdə yerli idarəetmə orqanlarının qanun yaratmaq səlahiyyətləri yoxdur.

b) Unitar dövlətdə məhkəmə orqanı və onun səlahiyyəti də vahiddir. Şübhəsiz, məhkəmə orqanı unitar dövlətlərdə mahiyyəti etibarilə bir çox məhkəmədən ibarətdir. Ancaq ölkənin yerində eyni cür məhkəmələr var və bunların hamısı eyni məhkəmə səlahiyyətindən istifadə edərək qərar verirlər. Unitar dövlətdə çoxlu birinci instansiya məhkəmələrinin yuxarı instansiya məhkəmələri eynidir. Bir unitar dövlətdə birdən çox birinci instansiya cəza məhkəməsi, ancaq bunlardan yuxarıda bir (yeganə) *Kassasiya məhkəməsi* var. Ölkənin bir qismi üçün yuxarı məhkəmə, başqa bir qismi üçün də ayrıf yuxarı məhkəmə instansiyası yaradıla bilməz.

c) Unitar dövlətdə icra hakimiyyəti orqanı və səlahiyyətində də əsas etibarlı ilə bir «bütövlük» vardır. Unitar dövlətin icra aparatının başında parlamentli hökumətlərdə baş nazir, nazirlər kabineti və nazirlər, prezidentli sistemlərində prezident durur, icra hakimiyyəti səlahiyyətinə malik olanlar bunlardır. Ancaq böyük bir ölkədə bütün icra aparatının səlahiyyətlərinin prezident, baş nazir və nazir kimi bir neçə şəxs tərəfindən istifadə edilməsi, təbii ki, doğru deyildir. O səbəblə prezident, baş nazir və nazirlər icra vəzifəsi üçün geniş bir təşkilata ehtiyac duyurlar. Bu təşkilata «inzibati-idarəetmə» (administration) deyilir. İndi unitar dövlətlərdə inzibati təşkilatlarının quruluşuna diqqət yetirmək lazımdır.

B. Unitar dövlətin inzibati idarəetmə təşkilatı.

Unitar dövlətlərin inzibati təşkilatları «mərkəzi idarəetmə» və «məhəlli (yerli, lokal) idarəetmə» olmaq üzərə iki yerə ayrılır. Bunları aşağıdakı sxemlə daha aydın tədqiq etmək olar:

1. Unitar Dövlətin Mərkəzi İdarəsi: Paytaxt və Rayon (şəhər)

Təşkilatları (orqanları)

Unitar dövlətin mərkəzi idarəetməsi də paytaxt orqanı olaraq iki yerə bölünür. Mərkəzi idarəetmənin orqanında dövlət başçılığı, baş nazirlik, nazirlər kabineti və nazirliklər vardır. Ancaq böyük bir ölkədə bütün idarəetmə və icra səlahiyyət və vəzifələrinin paytaxtda oturan bu məhdud sayda şəxs tərəfindən həyata keçirilməsi mümkün deyildir.

Bu səbəblə unitar dövlətin mərkəzi idarəetməsi paytaxt orqanının xaricində bir də rayon (şəhər) orqanına ehtiyac hiss edir. Bu ehtiyac, Fransada 25 mart 1852-ci il tarixli Qərarnamənin Əsasnaməsində «kənardan hökm vermək olar, amma yalnız yaxından idarəetmək olar», deyilərək gözəl bir şəkildə vurğulanmışdır.

Elə bu səbəblə unitar dövlətlərdə də paytaxt orqanı xaricində bütün ölkəyə yayılmış, başqa bir orqan möcuddur. Bu orqana «mərkəzi idarəetmənin rayon (şəhər) orqanı» deyilir. Məsələn, Türkiyədə vilayətlər mərkəzi idarəetmənin rayon (şəhər) orqanı daxilində yer tutan quruluşlardır.

Unitar dövlətin mərkəzi idarəetmə sistemi öz daxilində paytaxt və rayon (şəhər) orqanı olaraq iki yerə bölünərsə də, mərkəzi idarəetmə bir tamdır, bütövdür. Çünki:

- 1) Paytaxt və rayon (şəhər) orqanları eyni hüquqi statusu daxilində olur; bu da dövlətin hüquqi statusudur. Yəni mərkəzi idarəetmə sisteminin rayon (şəhər) orqanlarına daxil olan vilayət, rayon kimi vahidlərin dövlətin hüquqi statusundan başqa hüquqi statusu yoxdur.
- 2) Unitar dövlətin paytaxt və rayon (şəhər), yəni mərkəzdən kənar orqanlarının gəlir və xərcləri vahid bir büdcədə toplanılır. Yəni unitar dövlət rayon (şəhər) orqanlarında olan vilayət, rayon kimi vahidlərin özlərinə məxsus gəlirləri və büdcələri yoxdur.
- 3) Unitar dövlətlərdə mərkəzi idarəetmə sisteminin rayon (şəhər) orqanı mərkəzin bir qolu hesab olunur. Mərkəzdən kənardakı vəzifəli şəxslərin (məsələn, valilər və qubernatorlar), xalq tərəfindən seçilmirlər; birbaşa olaraq, paytaxtdan təyin olunurlar.
- 4) Unitar dövlətlərdə paytaxt orqanlarının (məsələn, nazirlərin), rayon (şəhər) orqanları (məsələn, valilər və qubernatorlar) üzərində iyerarxiya səlahiyyəti vardır. İyerarxiya səlahiyyəti, əmr və təlimat vermə, prosedurları təyin etmək, dəyişdirmək və ləğv etmə, intizam tənbehi vermək kimi çox vacib səlahiyyətlərin daxil olduğu bir səlahiyyətlərdir. Dolayı olaraq, rayon (şəhər) orqanlarındakı icra edicilər paytaxtdan aldıkları əmr və təlimatlarla bağlıdırlar.

Elə bu səbəblə unitar dövlətlərin mərkəzi idarəetmə sistemi paytaxt və mərkəzdən kənar (uzaq) orqanları olaraq hissələrə bölünərsə də bir vahiddir, bütövdür və bütün səlahiyyətlər əsas etibarilə paytaxt orqanlarında toplanır. Bu xüsusiyyət Avqust Viviyen tərəfindən 1859-cu

ildə «mərkəzi dövlət, sapı paytaxtda, sapın ucu isə dövlətin yerdə qalan qismində olduğu bir qılıncdır» - deyərək ifadə edilmişdir.

«Qeyri-mərkəzilik» (səlahiyyət çoxluğu)

Ancaq mərkəzilik prinsipini qatı şəkildə icra etməyin bir sıra təhlükələri mövcuddur. Bu təhlükələrin qarşısını almaq üçün «səlahiyyət çoxluğu» (geniş səlahiyyət) prinsipi irəli sürülmüşdür. Türkiyə inzibati hüquq ədəbiyyatında «səlahiyyət çoxluğu» prinsipi adlanan «adəm-i təmərür» prinsipi unitar dövlətlərdə mərkəzi idarəetmə sisteminin mərkəzdən uzaq orqanının başındakı rəhbərlərin (məsələn, Türkiyədə valilərin) müəyyən mövzularda paytaxt orqanlarına müraciət etmədən, paytaxtdan əmr və təlimat gözləmədən, özbaşına paytaxtın əvəzinə qərar almasını irəli sürən bir prinsipdir. Yəni mərkəzi idarəetmə sisteminin rayon (şəhər) orqanlarının başındakı rəhbərlərin səlahiyyətləri artır. Məsələn, valinin öz vilayətində müəyyən bir mövzuda nazir adına və nazirə müraciət etmədən qərar qəbul edib icra etməsi vəziyyəti «səlahiyyət çoxluğu» prinsipinə bir nümunədir. Ancaq səlahiyyət çoxluğu (genişliyi) prinsipinin mərkəzilik prinsipini ləğv etdiyi zənn edilməməlidir, çünki bu prinsip lazımcı o yerdəki xalq tərəfindən seçilən bir idarəedicisi subyekti yox, mərkəzin təyin etdiyi bir dövlət orqanı vəzifə sahibinin (valinin) səlahiyyətləri artmaqdadır. Dolayı olaraq, qərar qəbul etmək səlahiyyəti hələ də mərkəzdə olur. Bu xüsusiyyət Odilon Barot tərəfindən 1852-ci ildə «səlahiyyət çoxluğu (genişliyi)» şəraitində vuran çəki eynidir, amma sapı qısaldılmışdır» deyilərək olduqca sərt bir şəkildə ifadə edilmişdir.

2. Unitar Dövlətdə Yerli (Lokal) icra aparatı (idarəetmə).

Bir unitar dövlətdə bütün ictimai xidmətlərin təkə mərkəzi icra aparatları tərəfindən icra edilməsi nə vacib, nə də faydalıdır. İnsanların sırf müəyyən bir kənddə, qəsəbədə və ya şəhərdə yaşamaqlarından yaranan ortaq ehtiyaclarını ödəmə vəzifəsini paytaxtda yaşayan bir sıra vəzifəli şəxslərə (məsələn, nazirlərə) və ya onlar tərəfindən mərkəzlərdən kənarlara təyin olunmuş bəzi məmurlara verilməsi elə də ağıllı bir iş deyil. Elə bu səbəblə unitar dövlətlərdə insanların sırf müəyyən bir yerdə yaşamalarından əsaslanan ortaq ehtiyaclarını qarşılamaq üzərə, mərkəzi icra orqanları xaricində özünəməxsus səlahiyyətli şəxslər olan, müəyyən muxtariyyətə (daxili müstəqilliyə) sahib olan qərar qəbul və ləğv edən orqanlar oradakı seçicilər tərəfindən seçilən quruluşlar yaradılmışdır. Bunlara yerli icra aparatları deyilir. Məsələn, Türkiyədə rayon xüsusi idarəetmələr, bələdiyyələr və kəndlər; Fransada bölgələr – «regions», rayonlar – «departaments» və şəhərlər – «communes» hər biri yerli idarəetmə orqanıdır.

Yerli idarəetmə əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) Yerli idarəetmə orqanları mərkəzi idarəetmə orqanlarının sahib olduğu ali idarəetmə orqanları ərazisində başqa bir ali idarəetmə orqanları səlahiyyətinə malikdir.
- 2) yerli özünü idarəetmə orqanlarının hamısı müəyyən bir səviyyədə muxtariyyətə sahibdirlər. Yerli idarəetmə orqanları mərkəzi idarəetmə orqanlarının iyerarxiyasına tabe deyil.
- 3) Yerli idarəetmə orqanlarının mərkəzi idarəetmə orqanlarından fərqli olaraq özünəməxsus əmlakları və büdcələri vardır.
- 4) Yerli idarəetmə orqanlarının qərarvermə orqanları (məsələn, bələdiyyələr, kənd ağsaqqalları şurası) və əksəriyyətlə yuxarı səlahiyyətli şəxslər (məsələn, Türkiyədə bələdiyyə nazirləri) seçki ilə hakimiyyətə gəlirlər.
- 5) Yerli idarəetmə orqanlarının özünəməxsus heyyyəti var. Bu heyyyət mərkəzi idarəetmə orqanlarının iyerarxiyasına tabe deyildir.

Göründüyü kimi unitar dövlətlərdə mərkəzi idarəetmə orqanlarının xaricində yerli idarəetmə orqanları da mövcuddur. Amma unitar dövlətlərdə yerli idarəetmə orqanlarının olmağı bu dövlətlərin unitar dövlət səviyyəsinə və hətta bu dövlətdə idarəetmənin bütövlüyü prinsipinə zidd deyildir. Çünki:

1. Yerli idarəetmə orqanlarının (bölgə, rayon, bələdiyyə, kənd) qanunvericilik və məhkəmə səlahiyyətləri yoxdur. Sadəcə bir sıra icra səlahiyyətləri vardır. Yerli idarəetmə orqanları icra aparatlarıdır.
2. Yerli idarəetmə orqanlarının varlığı və səlahiyyətləri onların özlərindən deyil, mərkəzi idarəetmə orqanlarının iradəsindən qaynaqlanır. Mərkəzi idarəetmə orqanlarını qanuni olaraq

yaradır və istədiyində də bunlara qanuni olaraq son verə bilər. Mərkəzi idarəetmə orqanları müəyyən bir dövr ərzində qanuni olaraq yerli idarəetmə orqanlarına verdiyi səlahiyyəti daha sonra yenə qanuni olaraq geri ala bilər. Unitar dövlətin unitar dövlət olmaqdan çıxması üçün yerli idarəetmə orqanlarına konstitusiyaya ilə səlahiyyət təhvil verməli və yerli idarəetmə orqanlarına konstitusiyanın dəyişdirilməsi işində iştirak etmə səlahiyyəti verilməlidir. Konstitusiyaya ilə mühafizə edilən formada yerli idarəetmə orqanlarına səlahiyyət köçürülmədikcə yerli idarəetmə orqanlarına nə qədər çox səlahiyyət verilsə də reallıqda bir unitar dövlət modeli mövcuddur. Həmçinin bəzi unitar dövlətlərdə yerli idarəetmə orqanlarının mövcudluğu konstitusiyaya ilə təsbit oluna bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının IV Fəsil, 1-147-ci maddələrində bu öz əksini tapmışdır. Bundan başqa 1982-ci il Türkiyə Respublikası Konstitusiyası m.127-də rayon (şəhər) yəni yerli özünüidarəetmə orqanları bələdiyyə və kəndlər yerli idarəetmə orqanı olaraq təsbit olunur. Elə ki, 1958-ci il Fransa konstitusiyasının 72-ci maddəsi də şəhərləri, rayonları və bölgələri yerli idarəetmə orqanları kimi təsbit olunurlar.

Dolayı olaraq Türkiyədə və Fransada həmçinin Azərbaycan Respublikasında mərkəzi idarəetmə orqanları konstitusiyada adı keçən yerli idarəetmə orqanlarını hər hansı bir qanunla yox, yalnız və yalnız konstitusiyada dəyişikliklər etmək yolu ilə konstitusiyadan çıxara bilərlər.

3. Yerli idarəetmə orqanları mərkəzi idarəetmə orqanlarının qarşısında müəyyən dərəcədə muxtar (müstəqil) olsalar da mərkəzi idarəetmə orqanlarının yerli idarəetmə orqanları üzərində inzibati idarəetmə səlahiyyəti vardır. Bu o mənaya gəlir ki, mərkəzi idarəetmə orqanları müəyyən şərtlər altında yerli idarəetmə orqanlarının orqan və vəzifəli şəxslərinin seçilmələri, təyin olunmaları, seçkiləri təsdiqi, vəzifələrinə xitam verilməsi mövzusunda səlahiyyətə malik ola bilərlər (bu səlahiyyətlər əksəriyyətlə məhdud səlahiyyətlərdir). Digər bir tərəfdən mərkəzi idarəetmə orqanları yerli idarəetmə orqanlarının bəzi işlərini də təsdiq etmə səlahiyyətinə malikdir. Bəzi vəziyyətlərdə mərkəzi idarəetmə orqanları qeyri-mərkəzi idarəetmə işlərinin icrasına mane ola bilər. Amma qaydaya uyğun olaraq onun yerinə keçib işi həyata keçirməsi qeyri-mümkündür.

Elə yuxarıdakı səbəblərə görə unitar dövlətlərdə yerli idarəetmə orqanlarının olması onun unitarlığını pozmur.

Nəticə olaraq, mərkəzi idarəetmə qeyri-mərkəzi orqanları (məsələn, rayon, qəsəbə) ilə yerli özünü idarəetmə orqanları (məsələn, bələdiyyə, kənd) arasında bir müqayisə etmək olar:

1. Mərkəzi idarəetmə orqanlarının mərkəzdən kənar quruluşlarının fərqli bir səlahiyyəti olanı yoxdur. Yerli idarəetmə orqanlarının isə vardır.
2. Mərkəzi idarəetmə orqanlarının mərkəzdən kənar quruluşlarının əmlak və büdcələri yoxdur. Yerli idarəetmə orqanlarının isə vardır.
3. Mərkəzi idarəetmə orqanlarının mərkəzdən kənar quruluşlarının icra hakimləri təyinatla hakimiyyətə gəlir, yerli özünü idarəetmə orqanlarında isə seçki ilə hakimiyyətə gəlir.
4. Mərkəzi idarəetmə orqanlarının mərkəzdən kənar quruluşlarının üzərində iyerarxiya, yerli özünü idarəetmə orqanlarında isə **vəsait** səlahiyyəti vardır.

Mərkəzi idarəetmə orqanlarının mərkəzdən kənar quruluşları yerli özünü idarəetmə orqanları ilə müqayisəsi.

Sxem	Mərkəzi idarəetmənin mərkəzdən kənar quruluşları	Yerli özünü idarəetmə orqanları (Məs. bələdiyyələr)
Müxtəlif səlahiyyətli orqan	Yox	Var
Müxtəlif büdcə və əmlak	Yox	Var
İcra hakimlərinin vəzifəyə gəlişi	Təyin olunma ilə	Seçki ilə
	İyerarxiya	Vəsait

Mərkəzi və Qeyri-mərkəzi Unitar Dövlət arasındakı fərqlilik haqqında qısa bir qeyd.

Bəzi yazıçılar unitar dövlətin onun öz daxilində mərkəzi və qeyri-mərkəzi unitar dövlət kimi iki hissəyə ayıraraq tədqiq edirlər. Mərkəzi unitar dövlət dövlətin xaricində başqa səlahiyyətverici orqanın olmadığı və bütün dövlət fəaliyyətlərinin mərkəzdən idarə edildiyi dövlət kimi adlandırılır. Qeyri mərkəzi unitar dövlət isə bəzi idarə fəaliyyətlərinin dövlət xaricində mövcud olan və dövlət qarşısında müəyyən bir muxtariyyətə sahib olan başqa səlahiyyətverici orqan tərəfindən idarə edildiyi dövlət deməkdir.

Qeyri mərkəzi unitar dövlətdə bəzi xalqa xidmət işləri «yerindən idarəetmə» prinsipinə görə həyata keçirilir. Hal-hazırda böyük bir unitar dövlətin yerindən idarəetmə prinsipinə heç yer vermədən mütləq bir halda mərkəzi idarəetməsi və təşkilatlanması qeyri-mümkündür. Kəndlərdə, qəsəbələrdə, şəhərlərdə olan xalq idarəçiliyinin mərkəzi bir şəkildə idarə edilməsində nə fayda, nə də ehtiyac vardır. Bu səbəblə saf bir mərkəzi unitar dövlət nümunəsi tapmaq mümkün deyildir. Bütün mərkəzi unitar dövlətlər eyni zamanda yerindən idarəetmə prinsipinə yer verirlər. Dolayı olaraq, yalnız yerindən idarəetmə forması vardır. Saf mərkəzi unitar dövlət isə nəzəriyyədən başqa bir şey deyildir. Ona görə də türk hüquqşünas Kemal Gökə özünün «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» kitabında belə qeyd edir: « ... mərkəzi unitar dövlətlə qeyri-mərkəzi dövlət arasında hər hansı bir fərq qoymağı faydasız hesab edirik».

II. İttifaq Dövlətlər.

İttifaq dövlətlərlə qarışıq dövlətlər, mürəkkəb dövlətlər kimi müxtəlif adlar da verilir. Bir sözlə ittifaq dövlət – iki və ya daha çox dövlətin sıx və ya sıx olmayan əlaqələrlə birləşmələrindən meydana gəlmiş bir dövlət formasıdır.

Bu cür dövlətlərdə qanunverici, icra və məhkəmə orqanlarına malik dövlətlər vardır. İttifaq dövlətlərdən birdən çox konstitusiyaya, birdən çox hüquq sistemi qüvvədə olur. İttifaq dövlətlər öz daxilində dövlətlər və dövlət topluluqları kimi iki hissəyə bölünür.

A. Dövlətlər ittifaqı.

Dövlətlər ittifaqı – iki müxtəlif dövlətin müxtəlifliklərini bir qədər qoruyaraq birləşməsindən meydana gələn dövlət formasıdır. Dövlətlər ittifaqı da xüsusi ittifaq və həqiqi ittifaq kimi iki hissəyə ayrılır.

1. Xüsusi ittifaq.

Xüsusi birlik – iki və daha çox monarxiya quruluşlu dövlətin eyni bir hökmdarın başa keçməsi ilə yaranır. Yəni bir şəxs iki müxtəlif dövlətin də kralı olur. Ona görə də bəzən «Qoşa monarxiya» ifadəsi də istifadə olunur. Məsələn, 1714-cü ildən 1734-cü ilə qədər İngiltərə ilə hanover arasında, 1815-ci ildən 1890-cı ilə qədər Hollandiya ilə Lüksemburq arasında, 1908-ci ilə qədər Belçika ilə Konqo arasında xüsusi birlik yaranmışdır. Hal hazırda xüsusi birliyə aid hər hansı bir nümunə mövcud deyildir. Xüsusi birliyi əmələ gətirən iki dövlət arasındakı ortaq tərəf kralın şəxsi avtoritetidir. Kralın avtoriteti xaricində bütün digər sahələrdə bu iki dövlət bir birindən ayrı dövlətlər kimi fəaliyyət göstərir. Xüsusi birlikdə hər iki dövlət həm daxili işlərində həm də xarici işlərində tam müstəqildir. Beynəlxalq hüquqa görə hər zaman ortada iki müxtəlif dövlət vardır. Hər iki dövlətin özünə məxsus qanunverici icra və məhkəmə orqanları var. Xüsusi ittifaq müvəqqətidir. Evlilik və vərsəçilik səbəbi ilə iki ölkə hökmdarlığının eyni bir şəxsin əlində cəmlənməsi nəticəsində əmələ gəlir və adətən bir müddət sonra ortaq hökmdarın ölümü ilə başa çatır.

Britaniya Commonwealth (vahid xəzinəli) krallıqları.

Bu 16 krallıqda (məsələn, Birləşmiş Krallıq, Kanada, Avstraliya, yeni Zelandiya, Barbados, Baham, Beliz, Papua – Yeni Qvineya və s.) Britaniya kral və kraliçası hökmdardır. Yəni kral təkə Britaniyanın deyil, 15 müxtəlif dövlətin də dövlət başçısıdır. Kral bu ölkələrdə olanda dövlət başçısı vəzifəsini şəxsən həyata keçirir. Kralın olmadığı vaxtlarda bu ölkələrdə dövlət başçısı vəzifəsi kral adına onun nümayəndəsi olan «ümumi» valilər tərəfindən həyata keçirilir. Ümumi valilər həmin ölkənin baş nazirinin təklifi ilə kral tərəfindən təyin olunur. Commonwealth krallıqlarının da bir xüsusi ittifaq olduğunu düşünmək olarsa da adətən

konstitusiyaya hüququ ədəbiyyatından bunlar xüsusi ittifaqa nümunə göstərilmirlər. Elə ki, xüsusi ittifaqın müvəqqəti olduğu düşünülə bilər. Commonwealth krallıqlarının başında Birləşmiş Krallığın hökmdarın olması isə müvəqqəti deyildir.

Xüsusi ittifaqın ziddi (əksi).

Burada qeyd edək ki, xüsusi ittifaqın yəni iki müxtəlif monarxiyanın başında eyni bir hökmdarın olmasının əksi, yəni bir monarxiyanın başında iki ayrı hökmdarın olması da mümkündür. Məsələn, 1993-cü il Andorra Konstitusiyasına görə (m.43-49) andora Krallığında dövlət başçısı vəzifəsini iki «bərabər kral» (prins) həyata keçirir. Bunlardan birincisi keçmiş Fransa prezidenti Jak Şirak, ikincisi isə La Sen d'Urqell yepiskopudur.

2. Həqiqi (mütləq) Birlik və ya İttifaq.

Həqiqi birlik xüsusi birlikdən daha üstün bir mərhələdir. Birdən çox dövlətin daxili işlərində öz müstəqillərini qoruyaraq xarici işlərin baxımından vahid bir dövlət əmələ gətirəcək şəkildə birləşmələrindən meydana gəlir. Həqiqi birliyi əmələ gətirən dövlətlərin hər birini öz konstitusiyaları, öz qanunları, qısaca öz hüquq sistemləri, qanunverici icra və məhkəmə orqanları vardır. Hər bir dövlət öz daxilində suveren bir dövlətdir. Ancaq ittifaqı əmələ gətirən dövlətlər xarici işlərinə görə müstəqil deyillər. Bu dövlətlərin xarici əlaqələri ittifaq tərəfindən həyata keçirilir. Bu dövlətlərin beynəlxalq hüquq müxtəlif səlahiyyətləri yoxdur. Həqiqi ittifaqı əmələ gətirən dövlətlərdə dövlət başçısı (hökmdarlıq) mövqeyi ortaqdır. Elə ki, xarici işlər və müdafiə nazirlikləri də orta qola bilər. Həqiqi ittifaqın hal hazırda bir nümunəsi yoxdur. Tarixi əsas götürsək Norveç – İsveç İttifaqı (1815-1905), Avstriya – Macarıstan İmperiyası (1867-1918) və İslandiya – Danimarka İttifaqı (1918-1944) buna misal göstərilə bilər.

B. Dövlət Topluluqları.

Dövlət Topluluqları da iki və ya daha çox dövlətin birləşməsi nəticəsində əmələ gətirdikləri ittifaq dövlətlərdir. Birləşən dövlətlərin aralarındakı əlaqə dövlət birliklərinə (yəni, xüsusi və həqiqi birliyə) görə daha sıxdır. Dövlət topluluqları öz daxilində «konfederasiya» və «federasiya» kimi iki qrupa ayrılır.

1. Konfederasiya.

Konfederasiya – birdən çox müstəqil dövlətin beynəlxalq hüquqi statuslarını mühafizə etmək şərti ilə müəyyən bir məqsədlə, xüsusi ilə ortaq özünü müdafiələrə nail olmaq üçün yaratdıqları bir dövlət topluluğu formasıdır. Konfederasiya beynəlxalq müdafiə ilə yaradılır. Konfederasiyaya müqavilə ilə daxil olduğu konfederasiyaya üzv olan dövlətlərin konfederasiyadan istədikləri vaxt çıxıb biləcəkləri qəbul edilir, yəni üzv olan dövlətlərin «ayrılmaq hüququ» mövcuddur. Konfederasiyaya daxil olan dövlətlər yeri gəldikdə daxili, yeri gəldikdə isə xarici əlaqələr baxımından müstəqil dövlət mövqeyini qoruyurlar. Konfederasiyanı vahid bir dövlət kimi gətirmək mümkün deyildir. Konfederasiyanın hüquqi statusu yoxdur. Konfederasiya konfederal dövlətlərin üstündə zor tətbiq etmək gücünə malik deyildir. Konfederasiyanın yeganə orqanı «diet» adı verilən bir məclisdir. Bu məclisdə konfederal dövlətlərin nümayəndələri vardır. Diet məclisi adətən bu delegələrin səsverməsi hesabına qərar ala bilər. Qərarları bir başa konfederal dövlətlərdə keçərlidir. Diet məclisinin qərarlarının hər konfederal dövlət tərəfindən ayrılıqda təsdiqlənməsi lazımdır. Konfederasiyanın ən qədim nümunəsi İsveçrə Konfederasiyasıdır (1291-1848). Bu konfederasiya 1848-ci ildə federasiya halını almışdır. İsveçrənin bu gün də rəsmi adı bu tarixi səbəbdən «Helvetiya Konfederasiyasıdır». ABŞ da bir federal dövlət gəlməmişdən əvvəl 1776-1786-cı illəri arasında konfederasiyadır. 1815-ci ildən 1866-cı ilə qədər Almaniya da bir konfederasiya vəziyyətində idi. Tarixi olaraq konfederasiya federasiyaya keçid mərhələsində görülür. Hal hazırda dar və texniki mənada konfederasiya olaraq qəbul edilən bir dövlət topluluğu yoxdur. Konfederasiya geniş mənada ələ alındıqda Britaniya Milli Topluluğunun, artıq varlığı qalmayan Fransa millətlər topluluğunu, Maastrik müqaviləsi əvvəlində yaranan Avropa topluluqlarını, müəyyən səviyyədə SSRİ əvəzinə qurulan Müstəqil Dövlətlər Birliyini (MDB), hətta NATO-nun «Konfederasiya – oxşarı topluluqları kimi düşünənlər vardır. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra yaradılan MDB də olduqca böyük formada bir konfederasiyaya oxşayır.

Avropa İttifaqı; Konfederasiyadır mı və ya Federasiyadır mı?

7 fevral 1992-ci ildə Maastrik müqaviləsindən sonrakı vəziyyəti etibarlı ilə Aİ-nin hüquqi forması konfederasiya ilə federasiya arasında bir yerdədir. Aİ hal hazırda konfederasiyadan daha üstün mövqedədir, lakin hələ federasiya deyildir.

Aİ konfederasiya formasını çoxdan keçmişdir. Çünki:

1. Aİ-nin sistemləri və qərarları ona üzv olan daxili işləri ilə birbaşa uyğun səviyyədədir.
2. Aİ-nin beynəlxalq dövlət statusu vardır.
3. Aİ-də bəzi qərarların qəbul edilməsi üçün ümumsəsvermə şərt deyildir. Məsələn, nazirlər toplantısı bəzi mövzularda mahiyyət əksəriyyəti ilə və hətta bütövlükdə hamılıqla qərar qəbul edə bilər.

Ancaq Aİ hələ federasiya səviyyəsinə gəlməmişdir. Çünki:

1. Aİ bir konstitusiya deyil bir beynəlxalq müqaviləyə 1992 Maastrik müqaviləsi əsaslanmaqdadır. «Avropa Birliyi Konstitusiyası» 2004-cü ildə imzalanmış bəzi ölkələrdə rədd edildiyi üçün qüvvəyə minməmişdir. Əslində bu bir konstitusiya deyil, açıqca bir beynəlxalq müqavilə idi.

- Adı: «Avropa üçün bir konstitusiya hazırlayan müqavilədir».

2. Aİ-də özünümüdafiə və xarici siyasət mövzusunda ortaq bir siyasət və bu məqsədlə yaradılmış quruluşlar da yoxdur. Bu sahələrdə üzv olan hər bir dövlət öz işini özü aparır.
3. Aİ-də həqiqi mənada federativ icra və qanunvericilik orqanı yoxdur.
4. Aİ-də üzv olan dövlətlərin bərabər təmsil etmə hüququna əsaslanan ikinci bir məclis mövcud deyildir.

2. Federasiya (Federativ Dövlət).

Xüsusi ittifaq və həqiqi ittifaq, konfederasiya daha çox tarixi formaları olmalarına baxmayaraq, federasiya da hal hazırda çox yayılmış bir dövlət formasıdır. Federasiyaya misal olaraq ABŞ, Almaniya, Kanada, Avstriya, İsveçrə, Avstraliya, Rusiya, Belçika göstərilə bilər.

a) Federasiya – beynəlxalq statusa malik bir mərkəzi dövlət ilə beynəlxalq statusa malik olmayan ərazi (yerli) dövlətlərin aralarında etibarlı bir səlahiyyət bölgüsü edərək əmələ gətirdikləri dövlət birliyi.

Bu tərifə görə aşağıdakı amillərə diqqət etmək lazımdır:

1. Federasiya mərkəzi bir dövlət ilə ərazi dövlətləri birləşərək əmələ gətirdiyi birlikdir. Yəni federasiyada iki dövlət var. Mərkəzi dövlət və ərazi dövlətlər. Mərkəzi dövlətə federal dövlət deyilir. Ərazi dövlətlərə isə federativ dövlətlər deyilir. Federal dövlət də, federativ dövlət də dövlətdir. Yəni özünə məxsus millət, ölkə və hakimiyyət ünsürləri vardır.
2. Federativ dövlətlər ərazi ilə bağlıdır. Yəni federativ dövlətlər arasındakı səlahiyyət bölgüsü «mülki» qaydadadır. Başqa bir ifadə ilə Federasiyanın əsasını təşkil edən federativ dövlətlər coğrafi ərazilərdir. Bəzən səlahiyyət bölgüsünün düşünüldüyü federalizm, yəni əraziyə bağlı olmayan federalizm mümkün deyildir.
3. Federal dövlətin beynəlxalq statusu vardır. Federativ dövlətlərin isə beynəlxalq statusu yoxdur.
4. Federal dövlət ilə federativ dövlətlər arasında səlahiyyət bölgüsü etibarlıdır. Bu etibara nail olmaq üçün səlahiyyət bölgüsünün; a) Konstitusiya edilmiş olması; b) Konstitusiyanın dəyişdirilməsinə federativ dövlətlərin qoşulması; c) Səlahiyyət uyğunsuzluqlarının məhkəmə ilə həll olunması təklif olunmalıdır. İndi federasiyanı yaxşı bir şəkildə başa düşmək üçün onu konfederasiya və unitar dövlət formaları ilə qarşılaşdırmaq.

b) Federasiya – Konfederasiya müqayisəsi.

Federasiya və Konfederasiya arasında aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

a) Qaynaq (mənbə).

Konfederasiyanın bir beynəlxalq müqavilə ilə yaradılmasına baxmayaraq federasiya konstitusiya ilə yaradılır. Yəni konfederasiyanın mənbəyində beynəlxalq hüquq sistemi, federasiyanın sistemində isə daxili hüquq sistemi vardır. Məsələn, ABŞ 1787-ci il, İsveçrə 1848-ci il Rusiya Federasiyası isə 1993-cü il konstitusiyası ilə yaradılmışdır. Başqa bir ifadə ilə federal dövlətin yaradılması bir qurucu hakimiyyət hadisəsidir. Daxili hüquq sistemi ilə deyil, beynəlxalq

müqavilə ilə qurulan ittifaq federasiya ola bilməz. Məsələn, Aİ federal dövlət deyildir. Çünki, əsasında beynəlxalq müqavilə (1992-ci il Maastrik müqaviləsi) durmaqdadır.

b) Üzv dövlətlərin arasındakı əlaqənin mahiyyəti.

Beynəlxalq müqavilə ilə qurulduğu üçün konfederasiyaya üzv olan dövlətlər arasındakı əlaqə əqd (yeni müqavilə) mahiyyətindədir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi konfederasiyadan istənilən üzv ölkə çıxıb bilər. Bunun əksinə olaraq federasiyanı əmələ gətirən üzv dövlətlər, yəni federativ dövlətlər arasındakı əlaqə müqavilə mahiyyətində deyil konstitusion mahiyyətdədir.

c) Ayrılmaq hüququ.

Konfederasiyada üzv dövlətlər arasındakı əlaqə müqavilə mahiyyətində olduğu üçün üzv olan dövlətin ayrılmaq hüququ vardır. Buna əks olaraq federasiyada əlaqə konstitusion mahiyyətdə olduğu üçün bir federativ dövlətin federasiyadan ayrılmaq hüququ yoxdur. Biz federativ dövlətin federasiyadan ayrılması hüququn xaricində və qurucu hakimiyyət hadisəsidir. Bu qərarvermə qarşılıqlı razılaşma yolu ilə ola biləcəyi kimi silahlı toqquşma yolu ilə də ola bilər. Məsələn, 1861-ci ildə ABŞ-da cənubdakı federativ dövlətlərin federasiyadan ayrılmaq istəməkləri nəticəsində 1865-ci illəri arasında vətəndaş müharibəsi baş vermiş bu müharibəni federal dövlət qazandığı üçün cənubdakı federativ dövlətlər federasiyadan ayrılmamışdır. Buna baxmayaraq 1990-cı illərin ilk yarısında Yuqoslaviya Federasiyasını təşkil edən federativ dövlətlər ayrılmaq istəmişlər və sonda çıxan silahlı toqquşmaların nəticəsində Yuqoslaviyadan bir çox federativ dövlət ayrılaraq müstəqil dövlətlər qurmuşdular. SSRİ-ni təşkil edən federal dövlətlər isə (Rusiyanın razılığı nəticəsində) federasiyadan sülhməramlı ayrılmışdılar.

d) Zor tətbiq etmə gücü.

Konfederasiyanın üzv dövlətlər üzərində zor tətbiq etmə gücü yoxdur. Yuxarıda görüldüyü kimi konfederasiyanın yeganə orqanı «Diet» adı verilən bir məclisdir. Bu məclisdə hər bir dövlətin nümayəndələri var və bu nümayəndələr öz dövlətlərinin əmr və təlimatları ilə səs verirlər. Başqa bir tərəfdən də dietdə qərarlar ancaq ümumi səsvermə ilə qəbul edilir. Yəni üzv dövlətin qərara qoşulmaması o qərarın veto edilməsi mənasına gəlir. Belə ki, dietin qəbul etdiyi qərarların keçərliliyi ola bilməsi üçün üzv dövlətlər tərəfindən təsdiq edilməlidir. Nəhayət diet qərarları üzv dövlətlərin ölkələrində «birbaşa tətbiq oluna bilər» mahiyyətində deyildir. Bu qərarların tətbiq olunması üzv dövlətlərin öz orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Halbuki federasiyada federal dövlət federativ dövlətlər üstündə yer tutur. Onlar üzərində «zor tətbiq etmə» gücünə malikdir. Federal dövlətin özünəməxsus qanunverici icra və məhkəmə orqanları vardır. Bu orqanlar səlahiyyət sahəsinə aid mövzularda qərar qəbul edə bilər və bunların aldığı qərarlar federativ dövlətləri əlaqələndirir. Öz səlahiyyətləri sahəsində federal hüquq, federativ dövlətlərin hüquqlarından üstündür. Federal orqanların öz səlahiyyətləri sahəsində qəbul etdikləri qərarlar federativ dövlətlərdə keçərlidir və birbaşa tətbiq olunur.

e) Xarici əlaqələr.

Konfederasiyanı əmələ gətirən konfederativ dövlətlər beynəlxalq hüquq baxımlarından öz statuslarını qoruyurlar. Dolayısı olaraq, konfederativ dövlətlər beynəlxalq hüquq baxımından suveren dövlətlərdir. Bu səbəblə də konfederativ dövlətlər xarici əlaqələrində müstəqildirlər. Halbuki federasiyada federativ dövlətlərin beynəlxalq hüquq baxımından sadəcə federal dövlətin hüquqi statusu vardır. Dolayısı olaraq, federativ dövlətlər öz daxilində müstəqil olsalar da xarici işlərdə federal dövlətlərdən müstəqildirlər.

f) Vətəndaşlıq.

Konfederasiyada şəxslər sadəcə üzv dövlətlərə vətəndaşlıq münasibəti ilə bağlıdırlar. Federasiyada isə iki cür vətəndaşlıq vardır. Şəxslər həm federal dövlətə, həm də federativ dövlətlərə vətəndaşlıq münasibətləri ilə bağlıdırlar. Ancaq beynəlxalq hüquq baxımından sadəcə federal dövlətin vətəndaşlığı nəzərə alınır.

Aşağıdakı sxemdə federasiya – konfederasiya qarşılaşdırılması göstərilmişdir:

Sxem	Konfederasiya	Federasiya
------	---------------	------------

Mənbə	Beynəlxalq müqavilə	Konstitusiyaya
Əlaqənin mahiyyəti	Müqavilə mahiyyəti	Konstitusion mahiyyətdədir
Ayrılmaq hüququ	Var	Yox
Zor tətbiqetmə gücü	Yox	Var
Beynəlxalq status	Var	Yalnız federal d.-ri var
Xarici əlaqələrdə	Müstəqildir	Federativ d. Federal d.-ə bağlıdır
Vətəndaşlıq	Var	Var

C) Federal dövlət – Unitar dövlət müqayisəsi.

Feodal dövlətin xüsusiyyətlərini tam başa düşmək üçün onun unitar dövlətlə qarşılaşdırmaq lazımdır:

a) Dövlət sayı.

Unitar dövlət sistemində vahid dövlət vardır. Federal dövlət sistemində isə federal və federativ dövlətlər olmaqla iki növ dövlət mövcuddur. I növbə bir, II növbə isə ən azı iki dövlət olur.

b) Hüquq sistemi sayı.

Unitar dövlətdə vahid bir hüquq sistemi vardır. Ölkənin hər yerində eyni konstitusiyaya və eyni qanunlar qüvvədədir. Halbuki federasiyalarda federal dövlətin hüquq sistemi və federativ dövlətlərin hər birinin özünün hüquq sistemi olmaqla birdən çox hüquq sistemi vardır.

c) Qanunvericilik, məhkəmə və icra orqanları sayı.

Unitar dövlətdə vahid qanunverici orqan, vahid məhkəmə və əsas etibarlı ilə vahid icra aparatı orqanı vardır. Halbuki bir federasiyada həm federal dövlətin qanunverici, icra və məhkəmə orqanları; həm də hər federativ dövlətin özünün qanunverici, icra və məhkəmə orqanları vardır.

d) Səlahiyyət bölgüsü.

Mərkəzləşməmiş unitar dövlətlər ilə federal dövlətlərin bir birindən fərqləndirmək bəzən çox çətindir. Mərkəzləşməmiş unitar dövlətdə mərkəzi idarə orqanları ilə yerli idarə orqanları arasında federalizm oxşar səlahiyyət bölgüsü ola bilər. Ancaq yenə də bu vəziyyətdə unitar dövlət ilə federal dövləti asanlıqla ayırmaq olar. Belə ki, mərkəzləşməmiş unitar dövlət sistemində bölüşdürülən bu səlahiyyətlər yuxarıda da görüldüyü kimi inzibati idarəetmə mahiyyətindədir, yerli idarəetmələrə qanunvericilik və məhkəmə səlahiyyətləri vermir. Digər bir tərəfdən əsas olan odur ki, mərkəzləşməmiş sistemdə, mərkəzi və yerli idarəetmə orqanları arasındakı bu səlahiyyət bölgüsü etibarsız səlahiyyət bölgüsüdür, çünki qanunla yaradılmışdır. Bu səlahiyyətlər yerli idarəçilik orqanlarının qanunvericilik orqanı tərəfindən verilmişdir. Qanunla verilən bu səlahiyyətlər lazım olduqda yenə qanunla geri götürülə bilər. Yəni mərkəzləşməmiş sistemi mənimsəyən unitar dövlət istəyərsə, yenidən mərkəzləşə bilər. Dolayısı olaraq mərkəzləşməmiş sistemdə səlahiyyət bölgüsü bir hüquq deyil, bir *hədiyyədir*. Halbuki federal dövlət sistemində federal dövlət ilə federativ dövlət arasındakı səlahiyyət bölgüsü etibarlı bir səlahiyyət bölgüsüdür, çünki konstitusiyaya ilə yaradılmışdır. Federativ dövlətlərə verilən səlahiyyətlər federal dövlət tərəfindən lazım olduqda geri götürülə bilər. Bu səbəblə, federativ dövlətlər unitar dövlətin mərkəzləşməmiş quruluşları ilə müqayisə edilməyəcək qədər etibarlı, daxili müstəqilliyə malik (muxtar) quruluşlardır.

Federal dövlət – unitar dövlət müqayisəsi.

Sxem	Unitar dövlət	Federal dövlət
Dövlət sayı	Vahid dövlət	İki növ dövlət: 1. Federal dövlət 2. Federativ dövlət
Hüquq sistemi	Vahid hüquq sistemi	İki növ h.s. var: Federal hüquq sistemi

		Federativ hüquq sistemi
QİM Orqanları	Vahid Qanunverici və Məhkəmə Orqanları var	İki növ QİM var: Federal QİM Orqanları Federativ QİM Orqanları
Səlahiyyət bölgüsü	Mərkəzi icraetmə ilə yerli idarəetmə arasında qanunla edilir.	Federal dövlətlər ilə federativ dövlətlər arasında səlahiyyət bölgüsü konstitusiyaya ilə edilmişdir

Sual 3. Dövlət rejimi formaları.

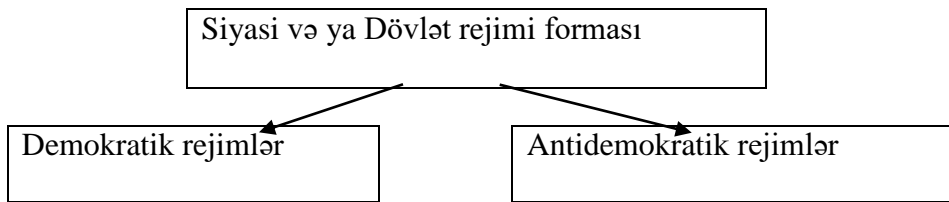
Elmi ədəbiyyatda XX əsrin 60-cı illərindən etibarən «siyasi rejim» və ya «dövlət rejimi forması» anlayışı meydana çıxmışdır. Bəzi alimlər isə onu dövlət formasından çıxarmaq istəyirlər. Nəticədə siyasi (dövlət) rejiminə geniş və dar yanaşmalar yaranmışdır.

Geniş yanaşma siyasi rejimi siyasi həyat hadisələrinə və ümumən cəmiyyətin siyasi sistemində aid edir. Dar yanaşma isə onu dövlət həyatının və dövlətin malı edir, çünki o, dövlət formasının digər elementlərini – idarəçilik forması, habelə dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirməsinin forma və metodlarını konkretləşdirir.

Siyasi rejim zəruri olaraq geniş və dar yanaşmaları nəzərdə tutur və tələb edir, çünki bu, cəmiyyətin iki əsas: dövlət və ictimai-siyasi sferasında baş verən siyasi proseslərin müasir anlamına, habelə özünə dövlət və qeyri-dövlət, ictimai-siyasi təşkilatları daxil edən siyasi sistemin xarakterinə müvafiqdir. Siyasi sistemin bütün hissələri – siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, əmək kollektivləri (habelə «sistemdən kənar» obyektlər – kilsə, kütləvi hərəkətlər və s.) əhəmiyyətli dərəcədə dövlətin, onun mahiyyətinin, funksiyalarının, xarakterinin, fəaliyyət, forma və metodlarının və s. təsirini hiss edirlər.

Dövlət formasının xarakteristikası üçün siyasi rejim sözün həm dar mənasında (dövlət rəhbərliyinin üsul və vasitələrin məcmusu), həm də geniş anlamda (demokratik hüquqların və şəxsiyyətin siyasi azadlıqlarının təminat səviyyəsi, rəsmi konstitusion və hüquqi formaların siyasi reallıqlara müvafiqliyi dərəcəsi, hakimiyyət strukturlarının dövlət və ictimai həyatın hüquqi əsaslarına münasibətin xarakteri) mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Real gerçəklikdə dövlət rejiminin ideal demokratik forması mövcud deyildir. Bu və ya digər konkret dövlətdə rəsmi hakimiyyətçiliyin öz məzmununa görə müxtəlif metodlarından istifadə olunur. Bununla bərabər, dövlət rejiminin bu və ya digər növünə xas olan ən ümumi cəhətləri ayırmaq olar. Bir sözlə, rejimləri konkret olaraq aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

Demokratik rejimi başa düşmək üçün gəlin əvvəlcə demokratiyaya anlayış verək. Demokratiya yunan sözü olub «xalq hakimiyyəti» deməkdir. Yəni ki, bu rejim formasına görə qanunverici hakimiyyət xalqın seçdiyi kollegial orqanla təmsil olunmuşdur, vətəndaşların cinsi, irqi, milliyyəti, əmlak vəziyyəti, təhsil səviyyəsi və dini inancından asılı olmayaraq, onların qanunvericiliklə təsdiqlənmiş geniş sosial-iqtisadi, siyasi hüquqları həyata keçirilir. Demokratik siyasi rejim əhalinin dövlət məsələlərinin həllində birbaşa (demokratik), yaxud siyasi qərarların seçkili nümayəndəli orqanları (parlament, yaxud nümayəndəli demokratiya) vasitəsilə iştirakını nəzərdə tuta bilər. Demokratik siyasi rejim bəyan edilmiş hüquq və azadlıqların zəmanətliyi, möhkəm qanunçuluq və hüquq qaydası, müxtəlif mülkiyyət formaları və fikir plüralizminin mövcudluğu mənasını verir. Demokratik siyasi rejim çox partiyalılıq, geniş əhali kütləsinin yetərli yüksək sosial-iqtisadi həyat səviyyəsi, cinayətkarlığa xüsusilə onun daha təhlükəli mütəşəkkil formalarına effektiv nəzarət olmadan mümkün deyil. Müxtəlif tarixi dövrlərin demokratik dövlətçiliyin inkişafı təcrübəsində demokratik rejimlərin nümunələrinə rast gəlirik.

Antidemokratik siyasi rejimlər də müxtəlifliyi ilə seçilir, lakin onların mahiyyəti eynidir, onlar demokratiya rejiminin yuxarıda sadalanmış əlamətləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bir siyasi partiya, yaxud hərəkatın, bir «rəsmi» ideologiyanın, bir mülkiyyət formasının hökmranlığı: hər hansı siyasi hüquq və azadlıqların minimuma endirilməsi, yaxud ləğv edilməsi, əhalinin kəskin şəkildə zümrə, kasta, konfessional və digər əlamətlərlə təbəqələşməsi, iqtisadi həyat səviyyəsi, cəza və məcburiyyət tədbirlərinə önəm, xarici səyasətdə təcavüzkarlıq.

V.N. Xropanyuka görə antidemokratik rejimlər aşağıdakı elementlərlə səciyyələnir:

- 1) Bu tip rejimdə dövlət müxtəlif orqanları vasitəsilə şəxsiyyəti əzir, onun hüquqlarını məhdudlaşdırır, onun azad inkişafına mane olur.
- 2) İctimai həyatın bütün sahələri üzərində tam nəzarətlə səciyyələnir. Bir partiyanın, bir ideologiyanın diktaturası sürür.
- 3) Bütün ictimai təşkilatlar dövlətləşdirilir.
- 4) İnsanın subyektiv hüquqları (haqları) faktiki olaraq əlindən alınır.
- 5) İctimai həyatın daha çox bütünlüklə hərbiləşdirilməsi müşahidə olunur.
- 6) Milli dövlət qurumlarının, xüsusilə də milli artıqların mənafeələrinə məhəl qoyulmur.
- 7) Əhalinin dini etiqadları nəzərə alınmır, dövlət özünə sərf edən etiqadlardan birinə üstünlük verir.

Yuxarıdakı elementlərə diqqət gətirsək görərik ki, keçmiş SSRİ sırf antidemokratik rejimli bir dövlət olmuşdur. Bu isə biri həm dövlətçilik, həm də dünyaya baxış tərzinə görə müasir inkişaf etmiş dövlətlərdən xeyli geri salmışdır.

Demokratik rejimli dövlətlərinə özünəməxsus elementləri vardır. Onlar aşağıdakılardır:

1. Maddi rifah əsas təşkil edir, şəxsiyyətə iqtisadi azadlıq verir.
2. İnsan hüquq və azadlıqları təmin olunur və şəxsə öz müstəqil fikrini ifadə etmək hüququ verir.
3. Dövlət hakimiyyətin xarakterinə ölkə əhalisinin birbaşa təsirinin səmərəli mexanizmi yaradılır.
4. Şəxsiyyət özbaşınalıqdan, qanunsuzluqdan müdafiə olunur.
5. Həm unitar, həm də federativ dövlətlər də real hakimiyyətlər bölgüsü mövcud olur.
6. Bürokratik özbaşınalığın qarşısı alınır.
7. Dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında, əhalinin müxtəlif qrupları arasındakı qarşılıqlı kompromis (güzəşt) əsasında razılaşdırmalar təmin edilir.
8. Dövlətin fəaliyyətinin əsas prinsipi plüralizmdir.

9. Cəmiyyət və şəxsiyyət obyektiv tələbatını əks etdirən qanunlara əsaslanır, buna görə də sabit hüquq qaydası, cinayətkarlığın aşağı səviyyəsini təmin edir, dövlət və şəxsiyyət arasında müxtəlif sosial və milli insan qrupları arasında münaqişələrin daha təmkinli həllinə imkan yaradır.

Ancaq bunu da unutmayaq ki, demokratiya ideal bir rejim deyildir. Sadəcə, insanların tarixən gətirib ortaya «çixara bildikləri ən ideal rejim hələki» elə budur. Bunun qeyri-demokratikliyini isə xalqın maraqlarını yox, «çoğluğun» maraqlarını müdafiə etməsindədir, yəni əslində demokratiya «xalq hakimiyyəti» yox, «çoxluğun hakimiyyəti»dir. Buna, qısaca, «azlıq çoxluğa tabe olmalıdır» prinsipi də demək olar.

NƏTİCƏ.

Beləliklə, dövlətin formaları dedikdə, onun mahiyyəti və məzmunu ilə qırılmaz surətdə bağlı olan dövlət hakimiyyətinin təşkil başa düşülür.

Dövlət formaları – özündə qarşılıqlı əlaqədə olan 3 ünsürü:

- 1) İdarəçilik forması;
- 2) Dövlət quruluşu formasını;
- 3) Dövlət rejimi formasını – birləşdirən mürəkkəb ictimai hadisədir. Bunlar da öz növbəsində növlərə bölünür:

Dövlətin formalarını və onların növlərini aşağıdakı sxemlə qısa və konkret şəkildə göstərmək olar:

